

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოლოგიის
დეპარტამენტი

თამარ კუტალაძე
რომაული სამყარო ქართულ ისტორიოგრაფიაში

ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად
წარდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი

სამეცნიერო ხელმძღვანელი
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
კახაბერ სურგულაძე

ბათუმი

2022

Batumi Shota Rustaveli State University

Department of History, Archaeology and Ethnology

Tamar Kutaladze

Roman world in Georgian historiography

Abstract of the dissertation submitted for the degree of Doctor in History

Scientific Supervisor, Doctor of Historical sciences,

Prof. Kakhaber Surguladze

Batumi

2022

შესავალი

მსოფლიო ცივილიზაციის ისტორიაში სრულიად განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ანტიკურობას – საბერძნეთსა და რომს, რომელთა კვლევის საკითხი შუა საუკუნეებიდან (განსაკუთრებულად) მოყოლებული დღემდე მრავალი მეცნიერის კვლევის ინტერესის ობიექტი გამხდარა.

ნაშრომი წარმოადგენს ისტორიული, წყაროთმცოდნეობითი ხასიათის ინტერდისციპლინარულ კვლევას, რაც საკითხისადმი არსებული მიდგომის რადიკალურ რევიზიას წარმოადგენს. თუმცა, ცხადია, სასურველი და მნიშვნელოვანიც კია, რომ არ მიიჩქმალოს იმ მეცნიერთა მოღვაწეობა, რომლებმაც გარკვეული წვლილი შეიტანეს საკითხის კვლევის საქმეში.

წინამდებარე ნაშრომში შევეცადეთ ობიექტურობისა და სისტემატურობის პრინციპების დაცვით, ახალი ასპექტების წარმოჩენითა და შესაბამისი არგუმენტებით შეგვესწავლა ის პრობლემატური საკითხები, პარალელები და შესაბამისი კონტექსტი, რომლებიც, ჩვენი აზრით, არასაკმარისადაა წარმოჩენილი იმ მეცნიერთა შრომებში, რომლებიც პირდაპირ თუ ირიბად ეხებიან ამ საკითხს. ნაშრომში გამოყენებულია კვლევის ისტორიის მეთოდოლოგიური მიდგომა. მოცემული საუკუნეების რეკონსტრუქციისას ვეყრდნობით ორივე მხარის წყაროებს. გარდა ამისა, ვიყენებთ რელევანტურ წერილობით წყაროებსაც, რომლებიც დამატებით სინათლეს ჰფენს ზოგიერთ საკითხს.

ზოგადად, სადისერტაციო ნაშრომზე მუშაობის დროს გამოიკვეთა ქართულ სამეცნიერო სივრცეში ამ საკითხთან დაკავშირებული მწირი თეორიული მასალების არსებობა. სხვადასხვა ავტორებზე და მათ ნაშრომებზე დაყრდნობით ჩვენ შევეცადეთ ნათლად წარმოგვეჩინა ის ძირითადი ტენდენციები, რომელთაც ჩვენ ავტორებთან ვხვდებით. ამასთან, ვეცადეთ ცალკე ყურადღება გაგვემახვილებინა იმ წყაროებზე, რომელსაც სხვადასხვა ავტორები ეყრდნობიან თავიანთ შრომებში.

საკვლევი თემის აქტუალობა. „ანტიკური“, ანუ ძველი, ჰუმანისტებისათვის (XIV-XVI სს.) მხოლოდ საბერძნეთისა და რომის ისტორიასა და კულტურას ნიშნავდა. ვინაიდან იმ

დროს ჯერ კიდევ არ იყო ცნობილი არც სხვა ძველი ქვეყნებისა და რეგიონების ისტორია და არც კაცობრიობის ისტორიის ის ყველაზე ხანგრძლივი ეპოქა, რომელიც სახელმწიფოთა წარმოქმნამდე არსებობდა და რომელსაც თანამედროვეობაში წინარეისტორიულ, ანუ სახელმწიფოებამდელ ხანად მოიხსენიებენ. ეს ტერმინი პირველად გამოჩნდა XVIII საუკუნის ფრანგულ სამეცნიერო ლიტერატურაში და აღნიშნავდა უძველესი წარსულის ხელოვნების განსაკუთრებულ სფეროს. იმ მნიშვნელობის გამო, რაც ძველბერძნულ და რომაულ კულტურებს მიუძღვით ევროპის შემდგომი ცივილიზაციის განვითარებაში, ტერმინ „ანტიკურის“ ქვეშ მხოლოდ ჩვენ მიერ დასახელებული ძველბერძნული და რომაული კულტურები, ცივილიზაციები მოექცა. ანტიკური ცივილიზაციის ქრონოლოგიური ჩარჩოები ასეთია: ძვ. წ. VIII საუკუნე – ახ. წ. V საუკუნე. ანტიკური ცივილიზაციის ისტორიაში მკვეთრად გამოიყოფა რამდენიმე ლოკალური კულტურა: 1. ბერძნული – ძვ.წ. V-IV საუკუნეები და 2. რომაული – ძვ.წ. II – ახ.წ. I საუკუნეები. აგრეთვე გამოყოფენ ელინისტურ ანუ ალექსანდრეს ეპოქასაც (ძვ. წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარი), როდესაც კულტურის ეპიცენტრმა ქალაქ ალექსანდრიაში გადაინაცვლა.

ჩვენს ნაშრომში შესწავლილი და გაანალიზებულია რომაული სამყარო ქართული ისტორიოგრაფიაში. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პერიოდი, რომელიც თავსდება საუკუნეების ქრონოლოგიურ საზღვრებში.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში არ განელებულა ინტერესი ქართულ-რომაული ურთიერთობებისადმი, გაგრძელდა ლათინური ლიტერატურული ნიმუშების თარგმნა. ეს ყველაფერი მაინც, საკმაოდ სოლიდურად გამოიყურება, ამასთან თანამედროვე ქართული საისტორიო მეცნიერება აქტიურად ცდილობს ამ ყველაფრის დახვეწასა და სრულყოფას.

გზა, რომელიც რომის ისტორიის შემსწავლელმა ქართულმა სამეცნიერო სივრცემ დინამიურად გაიარა, ზიგზაგების მიუხედავად, ქართველ ისტორიკოსთა ნაღვაწი ამ მიმართულებით შთამბეჭდავად გამოიყურება და მათი დაუფასებლობა გაუმართლებლად მიგვაჩნია. ჩვენ შევეცადეთ გამოგვეკვეთა ის შუქ-ჩრდილები, რაც ამ მიმართულებით არსებობდა, თუმცა მათი შეფასებისას ყოველთვის ვცდილობდით გამოგვენახა ის „ოქროს შუაღედი“, რომელიც საშუალებას მოგვცემდა გაგვეთვალისწინებინა ის ეპოქის კონიუნქტურა, რომელშიც მათ უწევდათ სამეცნიერო საქმიანობა. ამ ნაღვაწის სწორად შეფასება, იმდენადაა მნიშვნელოვანი, რამდენადაც სწორედ, ამ წარსულ გამოცდილებაზე უნდა დააფუძნოს

მომავალმა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ რომის ისტორიის შემდგომი მეცნიერული კვლევა-ძიება.

კვლევის მიზანი. ნაშრომის მიზანია გავანალიზოთ ამ პრობლემატიკაზე მომუშავე მეცნიერთა წვლილის წარმოჩენით პოპულარული შეხედულებების გადასინჯვისა და უფრო ფხიზელი და შედარებით ობიექტური სურათის დადგენას მოემსახურება, რაც საკვალიფიკაციო ნაშრომის აქტუალობის ერთ-ერთ განმსაზღვრელ ფაქტორად გვესახება. კვლევის შედეგების საფუძველზე შესაძლებელია შემდგომში განხორციელდეს ისტორიული და წყაროთმცოდნეობითი კვლევა-ძიების ჩატარება. უდაოდ საინტერესო და აქტუალურია მათ შორის საქართველოზე, რის გამოც ის იმსახურებს ჩვენს ყურადღებას და ვფიქრობთ, საჭიროებს მეტ განხილვასა და შეფასებას, ქართულ სამეცნიერო სივრცეში.

კვლევის მეთოდები. წინამდებარე ნაშრომში მოცემული საკითხის კვლევისას გამოყენებული იქნა ისტორიული შემეცნების და შედარებითი ანალიზის მეთოდები; კრიტიკულად იქნა გაანალიზებული საკვლევ თემასთან შეხებაში არსებული მონოგრაფიები, სამეცნიერო სტატიები, ანგარიშები, მემუარები და სხვა მნიშვნელოვანი დოკუმენტები, რომელთა შედარება და ანალიზი ღირებულია მოვლენათა სიზუსტისა და ობიექტური შეფასებასთვის.

მეცნიერული სიახლე და პრაქტიკული მნიშვნელობა. სადისერტაციო ნაშრომი წარმოადგენს პირველ მონოგრაფიულ კვლევას ქართულ სამეცნიერო სივრცეში, რომელშიც ქართულ, ინგლისურ და რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურასა და წყაროებზე დაყრდნობით განხილულია საქართველოში რომის ისტორიის წარმოჩენისა და გაშუქების ძირითადი საკითხების დასმა და შესწავლა, გამოკვეთა, თუ რა დროში როგორ აისახებოდა რომი, რომაული სამყარო, რომთან დაკავშირებული მოვლენები ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ცხადია, ჩვენ ვერ ავუვლიდით გვერდს თითოეული ეპოქისა თუ კონკრეტული მწერლის დახასიათებას და ეპოქის ზოგადი ტენდენციების გამოკვეთას. წინამდებარე სადისერტაციო ნაშრომი შეასრულებს სასწავლო მასალის ფუნქციასაც ისტორიის მიმართულების (და არა მხოლოდ) სტუდენტებისთვის. ამასთან, დაეხმარება საკითხით დაინტერესებულ მკითხველსა თუ მეცნიერს, რომ ზოგადი წარმოდგენა შეიქმნას საკითხზე და გაუიოლდეს საკვლევ თემაზე მუშაობა. მასადაამე, ჩვენი ნაშრომი ერთგვარად, აღნიშნული სიცარიელის შევსების მცდელობაა.

სხვადასხვა ავტორებზე და მათ ნაშრომებზე დაყრდნობით ჩვენ შევეცადეთ ნათლად წარმოგვეჩინა ის ძირითადი ტენდენციები, რომელთაც ჩვენ ავტორებთან ვხვდებით. ამასთან, ვეცადეთ ცალკე ყურადღება გაგვემახვილებინა იმ წყაროებზე, რომელსაც სხვადასხვა ავტორები ეყრდნობიან თავიანთ შრომებში. საკითხის ირგვლივ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურა და წყაროებიც არაერთგვაროვანია. საკითხის კვლევისას მოძიებული და განხილული იქნა ქართულ, ინგლისურ და რუსულ ენოვანი სამეცნიერო ლიტერატურა, სტატიები ანგარიშები, ინტერვიუები, საჯარო განცხადებები, მემუარები და სხვადასხვა დოკუმენტები.

ამგვარი ნაშრომებით ქართული სამეცნიერო სივრცე განებივრებული არ არის, რაც მის მნიშვნელობას კიდევ უფრო ზრდის. სახელმძღვანელოში კარგად არის შენიშნული ის გეოგრაფიული ფაქტორები, რამაც რომის ძლიერებას შეუწყო ხელი (სურგულაძე 2019: 264). სახელმძღვანელოს თან ერთვის სარეკომენდაციო ლიტერატურის ვრცელი ნუსხა და დანართები, სადაც ჩამოთვლილია ძირითადი თარიღები, კონსულები, დიქტატორები, ტრიუმფატორები, პონტიფიკსები და ა.შ. ამრიგად წიგნი საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოსათვის დამახასიათებელი კრიტერიუმების მიხედვით სავსებით გამართულია.

ქართველმა მეცნიერ-ისტორიკოსებმა რომის ისტორიის საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოებზე საკმაოდ დიდი შრომა გასწია. სახელმძღვანელოთა ხარისხი წლიდან წლამდე უმჯობესდებოდა და იხვეწებოდა, მაგრამ მაინც აღვნიშნავთ ერთ გარემოებას, რომ სახელმძღვანელოებში ნაკლებად ხვდება ის სიახლეები და მიგნებები, რასაც რომის ისტორიის შემსწავლელ უცხოურ სამეცნიერო ცენტრებში აქვს ადგილი, ასევე ნაკლებად ხვდება ის მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური მონაცემები, რომლებიც დღეისათვის ნათელყოფენ რომის ისტორიის დღემდე დაფარულ ფურცლებს.

ნაშრომის სტრუქტურა. სადისერტაციო ნაშრომი მთლიანობაში მოიცავს 151 გვერდს. ნაშრომი გამოყოფილი ეპოქების შესაბამისად ოთხ ნაწილად დავყავით, თითო თავში კი თითოეულ ცალკე მდგომ ეპოქაზე, მთავარ სამეცნიერო ნაშრომებსა და მეცნიერებზე ვისაუბრებთ. შესავალ ნაწილში მოცემულია ნაშრომის მცირე რეზიუმე, საკვლევი თემის აქტუალურობა, კვლევის მეთოდები, მეცნიერული სიახლე და გამოყენებული ლიტერატურის მიმოხილვა. დასკვნა, დამოწმებული ლიტერატურა.

თავი I. საკითხის ისტორიოგრაფია

1.1. წყაროები

პირველ რიგში გამოვიყენეთ „ქართლის ცხოვრება“. ნაშრომში ჩვენ მოხმობილი და დამოწმებული გვაქვს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტი, რომელიც 1955 წელს, სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქტორობით გამოიცა (ქართლის ცხოვრება 1955). ვახუშტი ბატონიშვილზე საუბრისას, ვიყენებთ „ქართლის ცხოვრების“ IV ტომს, სადაც ვახუშტის შრომებია შესული და რომელიც 1973 წელს, აგრეთვე სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქტორობითაა გამოცემული (ქართლის ცხოვრება 1973). აგრეთვე ვახუშტიზე საუბრისას ჩვენ მოვიხმეთ მისი „საქართველოს ისტორია“, რომელიც 1885 წელს გამოიცა და რომელზე მუშაობაც 1742-1745 წლებში მიმდინარეობდა, თუმცა მის დასრულებას წინ უძღვოდა 30 წლიანი ინტენსიური და დაუღალავი მუშაობა (ვახუშტი 1885). ზოგიერთ ადგილას ჩვენ „ქართლის ცხოვრების“ 2012 წელს გამოცემულ სამტომეულს ვიყენებთ (ქართლის ცხოვრება 2012ა; ქართლის ცხოვრება 2012ბ; ქართლის ცხოვრება 2012გ). ძველ ქართულ წყაროებში რომის ასახვის მეტნაკლებად სრულად წარმოსაჩენად, ცხადია გვერდს ვერ ავუვლიდით „ქართლის მოქცევა“. მისი ტექსტი 2009 წელს ელგუჯა გიუნაშვილმა და ვახტანგ გოილაძემ შესაბამისი რედაქტირებითა და კომენტარებით გამოსცეს (ქართლის მოქცევა 2009).

ამავე თავში ჩვენ ვსაუბრობთ იოანე ბატონიშვილის „კალმასობაზე“, რომელიც მართალია კომპილაციაა, თუმცა ამ ნაშრომით კარგად შეგვიძლია დავინახოთ XVIII-XIX საუკუნეთა მიჯნის ქართული მეცნიერების დონე, თავად იოანე ბატონიშვილის განსწავლულობა. მესამე თავში სულხან ბარათაშვილზე საუბრისას ვიყენებთ მის შემდეგ ნაშრომებს – ა) საქართველოს ისტორია, რვეული I, საქართველოს ძველი ისტორია და ბ) საქართველოს საშვალო საუკუნეთა ისტორია, რვეული II, ქრისტიანობის მიღებიდან არაბების შემოსევამდე (ბარათაშვილი 1895ა; ბარათაშვილი 1895ბ). ორივე მათგანი ქუთაისში, 1895 წელს გამოიცა, თუმცა ეს გამოცემები თარგმნილი სახითაა და ნათარგმნია სილოვან ხუნდაძის მიერ, ისე კი ისინი რამდენიმე ათეული წლით ადრე, პეტერბურგში, რუსულ ენაზე გამოიცა ხუთ რვეულად.

1.2. ისტორიოგრაფია

კვლევის სპეციფიკურობიდან გამომდინარე, ჩვენთვის წყაროს მნიშვნელობა აქვს თანამედროვე ისტორიკოსთა კვლევებსაც. თითოეული ტექსტი, რომელიც ნაშრომშია გამოყენებული, როგორც წყარო, სამეცნიერო საზოგადოებისათვის კარგად არის ცნობილი, გამოყენებულ წყაროთა სიმრავლისა და, რაც მთავარია, იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ ჩვენ მიერ შესწავლილი თითოეული ტექსტის ავთენტურობა და შინაარსი, ავტორთა ვინაობა და შექმნის პერიოდი, ასევე მათი ღირებულება, არ არის სადავო, გამოყენებული მასალების უფრო დეტალური აღწერის საჭიროება, ვფიქრობთ, არ დგას. აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, რომ, თუმცა ისინი კარგადაა ცნობილი სამეცნიერო საზოგადოებისათვის, ქართული სამეცნიერო ლიტერატურა დაინტერესდა სხვადასხვა სამეცნიერო შრომებითა და მონოგრაფიებით გამოთქმული საინტერესო მოსაზრებებით და ამ კონტექსტში ანტიკურობის ციტირებებით იკვლევენ სხვადასხვა მკვლევარები, რომელთა ნაშრომები ეფუძნება ფაქტობრივ მასალებს. მათგან გამოვყოფთ შემდეგს: ერთი უდაოდ ცხადია, რომ ქართულ ენაზე ძველი რომის ისტორიის შესახებ პირველი ზოგადი სახის სახელმძღვანელო ნაშრომი ეკუთვნის დიმიტრი უზნაძეს, რომლის ჰობი გახლდათ რომის ისტორიის შესწავლა. რომის ისტორიის კურსის შესწავლა მან ბერლინის უნივერსიტეტში გაიარა თეოდორ მომზენის ზედამხედველობის ქვეშ.¹ ამიტომაც გასაკვირი არც უნდა ყოფილიყო, როდესაც დ. უზნაძე თავის მეორე პროფესიად სწორედ რომ რომის ისტორიას მიიჩნევდა. დიმიტრი უზნაძე ნაშრომს, „ომის ფილოსოფია“, უძღვნის ომის ფილოსოფია-ფსიქოლოგიას. იგი განიხილავს სიკვდილს, როგორც ბოროტებას და ასაბუთებს, რომ ადამიანის ცხოვრებას სიკვდილის შიში წარმართავს, და რომ ისინიც კი, ვინც მთელი ცხოვრება სიკვდილს ებრძვის, როგორც სხვა მოკვდავები, სიკვდილის შიშით არიან გამსჭვალულნი, და დასასრულს მაინც მარცხდებიან სიკვდილის წინაშე.

ქართულ ენაზე ითარგმნა და გამოიცა ვლადიმირ სერგეევის „ძველი რომის ისტორიის ნარკვევები“ (სერგეევი 1940; სერგეევი 1941).² ეპოქის შესაბამისად ნაჩვენები იყო მეფეთა ხანის, რესპუბლიკის და იმპერიის პერიოდის საკვანძო საკითხები.

---

¹ თეოდორ მომზენი (1817-1903) – გერმანელი ისტორიკოსი, ძველი რომის ისტორიისა და რომის სამართლის სპეციალისტი. ნობელის პრემიის მფლობელი.

² ვლადიმირ სერგეის ძე სერგეევი (1883-1941) – ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, საბჭოთა ისტორიკოსი. მისი კვლევის სფერო იყო ანტიკურობა, უპირატესად კი რომი.

ვ. ს. სერგეევის წიგნს მოჰყვა ცნობილი რუსი მეცნიერის ნ. მაშკინის „რომის ისტორიის“ თარგმნა-გამოცემა (მაშკინი 1951).³ იგი გახლდათ მცირე ზომის მეთოდოლოგიური ტიპის სახელმძღვანელო; 1947 წელს ითარგმნა იურიდიული ინსტიტუტების სტუდენტებისათვის ი. პეტერსკის სახელმწიფოსა და სამართლის ზოგადი ისტორია. საბჭოთა პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში ნათელი ფიგურა გახლდათ ალექსანდრე წერეთელი (1889-1967 წწ.). იგი ძველი მსოფლიო ისტორიის ქართული სამეცნიერო სკოლის ერთ-ერთ ფუძემდებელი იყო. მას ეკუთვნის „მსოფლიო ისტორიის“ დაწყებითი კურსის შექმნა, რომლის პირველი ნაწილი – „ძველ საუკუნეთა ისტორია“ მოიცავდა უძველეს ცივილიზაციებს (წერეთელი 1918). ალ. წერეთელს ეკუთვნის რიგი ფუნდამენტური ნაშრომები ძველი საბერძნეთისა და რომის ისტორიაში. დიდია ქართველი მეცნიერისა და ფილოლოგის, თინათინ ყაუხჩიშვილის დამსახურება. მისი სამეცნიერო ინტერესის სფეროში ექცეოდა: ბერძნული ეპიგრაფიკა, ანტიკური წყაროები საქართველოს შესახებ, ასევე ანტიკური ლიტერატურა, კერძოდ, ძველი ბერძნული ენა. ავტორია 120-მდე სამეცნიერო ნაშრომისა, მათ შორის 19 წიგნია. მისი შრომები გამოქვეყნებულია სხვადასხვა ქვეყნებში: რუსეთში, გერმანიაში, საფრანგეთში, იტალიასა და ბულგარეთში.

იმპერიის პერიოდის რომის ისტორია აისახა ლევან სანიკიძის სახელმძღვანელოებში. საერთოდ, ლ. სანიკიძე ძველი მსოფლიოსა და საქართველოს ისტორიის უაღრესად პროდუქტიული მკვლევარი იყო. რომის ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთის გაშუქებას მან არაერთი ნაშრომი მიუძღვნა. მას ეკუთვნის ნაშრომები: „პონტოს სამეფო“, „ანტიკური ქვეყნების ისტორია“, „პუნიკური ომები“, „რომის აღმოსავლური პოლიტიკა“. წიგნები გამოჩენილ რომაელებზე – „მარიუსი და სულა“. ასევე ლევან სანიკიძეს ეკუთვნოდა რომაულ თემატიკაზე პიესები: „გაიუს გრაკხუსი“ (1957 წ.), „სპარტაკი“ და ა.შ., რომლებიც წარმატებით იდგმებოდა თეატრის სცენებზე.

რომის ისტორიის ცალკეული საკითხების გაშუქებაში თავისი წვლილი შეიტანა პროფესორმა გრანი ქავთარიამ. მას ეკუთვნის შემდეგი გამოკვლევები: „ჰანიბალი“ (1979 წ.), „ძმები გრაკხუსები“ (1990 წ.), „სერტორიუსი“ (2003 წ.), „ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები“ (1998 წ.) და ა.შ.

---

³ ნიკოლაი ალექსანდრეს ძე მაშკინი (1900-1950) – საბჭოთა ისტორიკოსი, ძველი რომის ისტორიის სპეციალისტი.

ძველი რომის ისტორიის შესწავლის კვლევა-ძიებისათვის მნიშვნელოვანია რუსუდან გოგოლაშვილის შრომა „განთავისუფლებული მონები (ლიბერტინები) ძველ რომში“ სადაც აღწერილია შემდეგი ისტორიული ნარატივი: მონათა განთავისუფლება როგორც სოციალურ-ეკონომიკური მოვლენა, მონისგანთავისუფლების ფორმები, განთავისუფლება „ვინდიკტი“ (კვერთხით), განთავისუფლება ანდერძით, განთავისუფლება ცენზით, მონის შვილად აყვანა, განთავისუფლება ეკლესიაში, განთავისუფლება „მეგობრებს შორის“, განთავისუფლებული მონების მდგომარეობა, ლიბერტინთა უფლებრივი კატეგორიები, ყოფილი მონის-ლიბერტის და ყოფილი ბატონის-პატრონის ურთიერთობა, ლიბერტინების, რომის მოქალაქეების სამოქალაქო და პოლიტიკური უფლებები, ლიბერტინები რომის იმპერიის დასაწყისში (იულიუს კლავდიუსების დინასტიის ეპოქა).უნდა გამოიყოს ნოდარ ლომოურის ფუნდამენტალური ნაშრომი საქართველო-რომის ურთიერთობები, სადაც დეტალურად არის გაშუქებული ძვ. წ. I ს-ის შუა წლებისა და ახ. წ. IV საუკუნეების საქართველო-რომის ურთიერთობების ყველა სპექტრი (Ломоური 1981). უნდა აღვნიშნოთ ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის ვალერი ასათიანის ორი მონოგრაფია – „ანტიკურობა ძველ ქართულ მწერლობაში“ და „ანტიკური და ბიზანტიური ტრადიციები ძველ ქართულ მწერლობაში“ (ასათიანი 1987; ასათიანი 1996). თუმცა სამართლიანობისთვის უნდა აღვნიშნოს, რომ ორივე მონოგრაფიაში ავტორი უფრო მეტ ყურადღებას ბერძნულ და ბიზანტიურ მოტივებს უთმობს, შესაბამისად რომის საკითხი მეტნაკლებად ჩრდილში ექცევა. ცოტა ხნის წინ გამოიცა ამავე ავტორის ახალი წიგნი – „ანტიკური კულტურა, ბიზანტია და საქართველო“ (ასათიანი 2021). პროფესორ კახაბერ სურგულაძის – „ძველი რომის ისტორიის წყაროთმცოდნეობა და ისტორიოგრაფია“ (სურგულაძე 2013ა) ანთოლოგიური ტიპის ნაშრომია. მასში, მოკლედაა განხილული ის ნაწარმოებები და ავტორები, რომლებიც ეხებიან რომაულ სამყაროს.

თავი II

რომაული სამყარო ფეოდალური ხანის ისტორიოგრაფიაში

ანტიკური კულტურის ტრადიციების გააზრებამ, შეთვისებამ, ძველ ქართულ კულტურას და უპირველესად კი მწერლობას მრავალი დადებითი რამ შესძინა, მნიშვნელოვნად გააფართოვა მასშტაბები და ნათლად წარმოაჩინა ჩვენი წინაპრების ინტელექტუალური პოტენციალი (ასათიანი 1996: 5). ცხადია, ანტიკურში მხოლოდ რომი არ მოიაზრება და მასთან ერთად (თუ მეტი წილი არა) დიდი დამსახურება ბერძნულ

ცივილიზაციას, მის სხვადასხვა ნაყოფსაც მიუძღვის. უტყუარი მოცემულობაა, რომ „ბერძნულ-ელინისტური და რომაული კულტურების ნაკადებს საქართველო შეხვდა თავისი თვითმყოფადი კულტურით, რომელსაც ღრმა ტრადიციები და საკუთარი სახე ჰქონდა“ (ასათიანი 1996: 5-6). მით უმეტეს, რომ რომისა და საქართველოს ურთიერთობები ჯერ კიდევ ძვ. წ. I საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყება და ურთიერთობა დროის სვლის ფონზე უფრო მეტად აქტიური ხდებოდა. ამას გარდა, „შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქართველურ სამყაროსა და იტალიაში დამკვიდრებულ ხალხებს შორის კონტაქტები უფრო შორეულ წარსულს უნდა უკავშირდებოდეს. ამაზე მიგვითითებს ძლიერი მითოლოგიური ტრადიცია, აიეტის დის, კოლხი კირკეს, იტალიასთან მდებარე კუნძულზე გადასახლების, მასთან განსაწმენდად მედეასა და იასონის მისვლის, კირკესა და ოდისევსის შვილის, ტელეგონოსის, განსაკუთრებული როლის შესახებ რომის მითოლოგიურ ისტორიაში. ამ უკანასკნელს ხომ ძველი იტალიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ქალაქის, ტუსკულუმის დაარსება და ტროელი ენეასისათვის ლაციუმში ძალაუფლების მოპოვებაში დახმარება მიეწერება“ (გორდეზიანი 2013: 70-71). აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, „რომ იტალიის უძველესი მოსახლეობის, ეტრუსკების, უმნიშვნელოვანეს ბირთვის მცირე აზიიდან გადმოსახლებული ტირსენიელები წარმოადგენდნენ, ხოლო დღემდე არასრულყოფილად გაშიფრული ეტრუსკული, მსგავსად წინაბერძნული ენებისა, მეცნიერთა ერთი ნაწილის აზრით, ქართველურ ენობრივ სამყაროსთან ავლენს საგულისხმო კავშირებს“ (გორდეზიანი 2013: 71). ცხადია, ამ კულტურათა ათვისებას ცალკეული სპეციფიკები გააჩნია, რამაც განაპირობა საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიოგრაფიაში მათი ასახვის თავისებურებები. უმთავრესი პროცესი, რაც განაპირობებს რაიმე სახის რემინისცენციას, მთარგმნელობითი საქმიანობაა, რომელსაც სათავე ჯერ კიდევ ადრეფეოდალური და ფეოდალური ხანის მიჯნაზე დასდებია. „იმ ნათარგმნ ლიტერატურულ ნაწარმოებთა შორის, რომელნიც შედარებით ახლოს იდგნენ ანტიკურობასთან და მეტ მასალას იძლეოდნენ ანტიკური ისტორიისა და კულტურის შესაცნობად, უნდა დასახელდეს: „ალექსანდრიანი“, იოსებ ფლავიუსის „იუდეველთა სიძველენი“, „ელინთა ზღაპრობანი“ და ბიზანტიელი ისტორიკოსის გიორგი ამარტოლის „ხრონოგრაფი“ (ნიშნიანიძე 1986: 154). პირველი მათგანი, „ალექსანდრიანი“ ქართულად ადრეფეოდალურ ხანაშივე უნდა ეთარგმნათ, თუმცა ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე ადრეული თარგმანი მე-18 საუკუნეს განეკუთვნება. „მისი გავლენა ეტყობა „მოქცევაი ქართლისაის“, ლეონტი მროველს, დავითის ისტორიკოსს, ჟამთააღმწერელს“ (ნიშნიანიძე 1986: 154-155).

2.1. „ქართლის ცხოვრება“ და რომაული სამყარო

ფეოდალური საქართველოს ხანაში, ანტიკური რომი „ქართლის ცხოვრების“ ქრონიკაში აისახებოდა. თუმცა, როგორც ასეთ, ცალკე განყენებულ „რომის ისტორიას“ „ქართლის ცხოვრებაში“ არ ვხვდებით და ავტორებს რომი მხოლოდ საქართველოს კონტექსტის გავლით აქვთ ნახსენები. ეს გასაკვირი არცაა, ვინაიდან ვიდრე XIX საუკუნემდე, საქართველოში არ შექმნილა სპეციალური ნაშრომი, რომელიც კონკრეტულად მსოფლიოს ისტორიას მიემდგნებოდა და საქართველოს ისტორიის შესახებაც ერთადერთი წყარო სწორედ „ქართლის ცხოვრების ქრონიკა“ იყო. შესაბამისად, მხოლოდ „ქართლის ცხოვრებით“, შეუძლებელია რომის ისტორიაზე, რომაულ სამყაროზე წარმოდგენის შექმნა. მიუხედავად იმისა, რომ მასში გარდა რომისა, ზოგადად გარე სამყარო ნაკლებადაა ნახსენები, „ქართლის ცხოვრება“ იყო სამაგიდო წიგნი და მის მეშვეობით ხდებოდა საქართველოს ისტორიის და გარე სამყაროს გაცნობა“ (სურგულაძე 2013ა: 216).

„ქართლის ცხოვრება“, იგივე „ქართველთა ცხოვრება“ ერთგვარი კრებულია სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ავტორთა მიერ დაწერილი თხზულებებისა და ის ჩვენი ქვეყნის ისტორიის უმთავრესი წყაროა. ყველა თხზულება მასში ქრონოლოგიურადაა შესული და ერთიანი ისტორიის სურათის წარმოჩენის საშუალებას იძლევა. „ქართლის ცხოვრებაში“ ანტიკური რომის ისტორიის შესახებ ცნობები მწირია და სახელმწიფოს ისტორიის სრული სურათის შექმნის შესაძლებლობას არ გვაძლევს. ამასთან, ხშირია ფაქტოლოგიური ცთომილებებიც. რომაული სამყარო ნახსენებია „მეფესთან შედარების მომენტში ან რაიმე ფაქტთან დაკავშირებით... საეკლესიო რეფორმის თაობაზე საუბრისას, დავით აღმაშენებელი შედარებულია კონსტანტინე დიდთან: „და ესეცა მიმსგავსებულად დიდისა კონსტანტინესა აღასრულა მეფემან დავით“ (ქართლის ცხოვრება 1955: 328); ანდა „მიიღო მადლი მოციქულობისა, ვითარცა პავლე და ვითარცა დიდმან კონსტანტინე“ (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი)“ (სურგულაძე 2013ა: 216). დავითი ზოგ ადგილას შედარებულია ალექსანდრე მაკედონელთან და ამ შედარების დროს რომსაც ვხვდებით – ალექსანდრემ, „რამეთუ პირველად მამულისა თვისანი შეკრიბნა და მით დაიპყრნა დასავლისანი ევროპი, იტალია, რომი და აფრიკეთი...“ (ქართლის ცხოვრება 1955: 358) და ავტორი შემდეგ აგრძელებს, „თუმცა დავითს სპარსთა ჰქონებოდა მეფობა, ანუ ბერძენთა და ჰრომთა ძალი, ანუ სხუათა დიდთა

სამეფოთა, მაშინმცა გენახნეს ნაქმარნი მისნი, უაღრესნი სხუათა ქებულთანი“ (ქართლის ცხოვრება 1955: 359).

2.2. ვახუშტი გაგრატიონი და რომაული სამყარო

XVIII საუკუნე განსაკუთრებული ფურცელია ქართული ისტორიოგრაფიის ისტორიაში, რაც ერთი მხრივ XVII, საუკუნის ბოლო წლების შედეგია. მათა ხანთაძის შენიშვნით, XVIII საუკუნის დასაწყისში, ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების თვალსაზრისით ორი დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა მოხდა: „1. ჩატარდა ძველი ქართლის ცხოვრების რედაქტირება და შევსება და 2. დაიწერა ქართლის ცხოვრების გაგრძელებები“. საბოლოო ჯამში კი მივიღეთ „ახალი ქართლის ცხოვრება“.

ეს მოვლენა, მით უმეტეს, გამორჩეულია იქიდან გამომდინარე, რომ „XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე, ამ ძეგლის მდგომარეობა უკვე აღარ აკმაყოფილებდა ქართველ საზოგადოებას, რომელსაც მიაჩნდა, რომ ქართლის ცხოვრება „გარყუნელ იყო რომელიმე მწერალთა მიერ, მოითხოვდა გამართვასა და შევსებას.“ ამ საკითხზე მეტის თქმა შორს წაგვიყვანს, ერთი კი უნდა აღინიშნოს, რომ ამ პერიოდში „სამაგალითოდ მიიჩნეოდა ანტიკური ისტორიოგრაფია და მიბაძვა ამ ანტიკური ავტორებისადმი მოდად იქცა. მრავალ ღირსებასთან ერთად ანტიკური ისტორიოგრაფიიდან გადმოღებულ იქნა მისი ნაკლოვანი მხარეებიც: თხრობის რიტორიკული სტილი, შემთხვევითობისათვის დიდი მნიშვნელობის მინიჭება, უპირატესად პოლიტიკური ისტორიის გადმოცემა და სხვ.“ ამის ნათელი მაგალითი ვახუშტი ბატონიშვილთანაც გვხვდება. „აღწერა სამეფოსა საქართველოსას“ პირველივე გვერდზე ვახუშტი პლინიუსის სიტყვებს ციტირებს: „იტყუის ბრძენი პლინი სთოიკი, რამეთუ „ყოველი ჟამი იგი წარწყმდეს, რომელიცა სწავლასა ზედა არა სახმარ ვყოთ“ (ბატონიშვილი 1973:1).

2.3. იოანე ბატონიშვილი და რომაული სამყარო

ანტიკური მითოლოგია ფართო გამოძახილს პოულობს ქართველი ენციკლოპედისტის, იოანე ბატონიშვილის (1766-1830) თხზულებაში – „კალმასობა“ ანუ „ხუმარსწავლა“.

იოანე ბატონიშვილს თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობა არც რუსეთში გადასახლების შემდეგ შეუწყვეტია, პირიქით, იქ ის ამ საქმით უფრო აქტიურად დაკავდა. „ავტორის ფართო ენციკლოპედიური განათლება, ცხოვრებისეული გამოცდილება და მხატვრული ნიჭი სწორედ ამ ვეებერთელა თხზულებაშია გამოხატული. „ხუმარსწავლა“ მეცნიერული ცოდნის ენციკლოპედიაა“ (ბატონიშვილი 1990: 7).

ნაწარმოები, 1813-1828 წლების შუალედში იქმნებოდა, ანუ 15 წლის განმავლობაში. „მართალია, იგი კომპილაციაა, მაგრამ ამ თხზულებით ნათლად ჩანს არა მარტო იოანე ბატონიშვილის განსწავლულობა, არამედ, საერთოდ, XVIII-XIX ს-ის ქართული მეცნიერების დონე... სწორედ კალმასობით იწყება ჩვენთან მკითხველისათვის რომის ისტორიის შესახებ ზოგადი ცნობების მიწოდება“ (სურგულაძე 2013ა: 216-219). იოანე ბატონიშვილი პირველია ქართულ აზროვნებაში, რომელმაც მეტნაკლები სიზუსტით გადმოსცა რომის ისტორია და ამასთან ეს ყველაფერი დიალოგის სახით, რაც მკითხველისთვის უფრო გააიოლებდა და საინტერესოს გახდიდა კითხვისა და შემეცნების პროცესს. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ იოანე რუსული წყაროებით სარგებლობდა და ამ ფაქტს ჩვენ ზემოთ რამდენჯერმე შევხებით. ერთი რამ ფაქტია, იოანე საკმაოდ კარგად იცნობდა რომის ისტორიას, რომში მოღვაწე პიროვნებებსა და მმართველებს, სხვაგვარად, ასეთი ნაშრომი ვერ შეიქმნებოდა.

თავი III

რომაული სამყარო XIX საუკუნის ისტორიოგრაფიაში

XVIII-XIX საუკუნეებში საქართველოში ანტიკური კულტურით დაინტერესების ტრადიცია არათუ განელდა, პირიქით, გაძლიერდა. მაგრამ სამეცნიერო საქმიანობას პოლიტიკური სიტუაცია ართულებდა. შეგვიძლია ვთქვათ, რომ XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ქართული ისტორიოგრაფიის ნიმუშები საქართველოს ტერიტორიის გარეთ, უშუალოდ რუსეთის შიგნით იქმნებოდა, რაც უმთავრესად გამოწვეული იყო იმით, რომ საქართველოდან გადასახლებული ქართველი ბატონიშვილები, რომლებიც აქამდე აჯანყებების მოწყობით იყვნენ დაკავებულნი, პოლიტიკურ საქმიანობას გამოაკლდნენ და უმეტესად სამეცნიერო-საგანმანათლებლო საქმიანობაში ჩაებნენ.

1805 წელს პეტერბურგში რუსულ ენაზე დავით ბატონიშვილმა (1767-1819) გამოაქვეყნა საქართველოს მოკლე ისტორია. ამასთან, მან „დაგვიტოვა მეტად საინტერესო ისტორიული ხასიათის სხვა მასალებიც, რომელთაც საქართველოს XIX ს. ისტორიის შესწავლაში სერიოზული მნიშვნელობა ენიჭებათ“ (ნადირაძე 2012: 83).

3.1 თეიმურაზ ბატონიშვილი

სამეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ „ძველმა საქართველომ, ვახუშტის შემდეგ, ახალ ეპოქაში არ იცის თეიმურაზ ბაგრატიონზე უფრო დიდი მეცნიერის სახელი; თეიმურაზი, ამასთან, პირველი ქართველი ევროპული ტიპის მეცნიერიცაა – პეტერბურგის ქართველოლოგიური სკოლის შემქმნელი, პირველი ქართველი აკადემიკოსი და ჩვენს დროში აღორძინებული ახალი ქართული მეცნიერების ერთ-ერთი წინამორბედი“ (შარაძე 1972: 5). „უცხო ენების ცოდნა თეიმურაზს ხელს უწყობდა მთარგმნელობით მუშაობაში – ამ პერიოდში მან თარგმნა არისტოტელე, ტაციტი, ციცერონი, ვოლტერი, ნაპოლეონი, პუშკინი, ჩამჩიანი, დოსითეოზ პატრიარქი, დავითნი, ამასთან სწავლობდა ცოდნის სულ სხვადასხვა დარგებს...“ (შარაძე 1972).

„რომაელნი ვერა ეგრე იპყრობდენ ივერიელთა სიშორისა, სიმაგრისა ძლით ადგილის-მდებარეობისა, სიმხნისა და სიმამაცისაგამო მათისა; ივერიელთა, ვითარცა ყოვლით კერძო სიმტკიცით, ეგრეთვე მამულისა სიყვარულითა აქვნდათ თავნი თუისნი შეზღუდვილ, უყვარდათ მათ ზომისაგან უმეტეს მეფეი თუისი, მორჩილებდენ და უსმენდენ ჯეროვნად, არა მისცნეს მათ თავნი თუისნი რომაელთა“ (ბატონიშვილი 1848: 147).

3.2 სულხან ბარათაშვილი

XIX საუკუნის ქართულ ისტორიოგრაფიაში ერთ-ერთი გამოჩენილი ადგილი უნდა მივაკუთვნოთ სულხან გერმანოზის ძე ბარათაშვილს.⁴ ს. ბარათაშვილი რუსულ ენაზე წერდა. მისი სტატიები გაბნეულია იმდროინდელი პრესის ფურცლებზე. საგაზეთო სტატიების წერის პარალელურად ის მუშაობდა საქართველოს სრული ისტორიის გამოცემაზე. დაწერილი ხუთი რვეულიდან მის სიცოცხლეში მხოლოდ პირველი, დანარჩენი ოთხი კი უკვე გარდაცვალების შემდეგ გამოიცა. სულხან ბარათაშვილის „საქართველოს ისტორიის“ ხუთი რვეული, რუსულ ენაზე ქალაქ პეტერბურგში გამოიცა 1865-1871 წლებში.

სულხან ბარათაშვილის ხუთ რვეულად (წიგნად) დაბეჭდილი „История Грузии“ ქართულად ითარგმნა და სამ რვეულად, უცვლელად, გამოიცა ქუთაისში 1895 – I და II, ხოლო 1913 წელს III რვეული. სამივე რვეული სილოვან ხუნდაძეს უთარგმნია. ისტორიის თხრობა რუსუდანის მეფობამდე მოდის. მის იქით წასვლა ავტორს არ დასცალდა. ამის მიუხედავად, ის, ბუნებრივია, მაინც ეხება ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს. შევნიშნავთ მხოლოდ ერთს – „ისტორიული კვლევა-ძიების დროს ს. ბარათაშვილმა იმჟამად მის ხელთ არსებული ყველა მასალა გამოიყენა („ქართლის ცხოვრება“, ბერძენ-რომაელ-ბიზანტიელ-სომეხ ისტორიკოსთა ცნობები, მსოფლიო ისტორიის სახელმძღვანელოები). ამ რიგის წყაროთა მონაცემების ურთიერთშეჯერება, მათში წინააღმდეგობის შემცველ შეხედულებათა გამოვლენა და ამის საფუძველზე ისტორიული რეალობის დადგენა – აი, ძირითადი დამახასიათებელი ელემენტები ს. ბარათაშვილის ისტორიული შემოქმედებისა“ (ბარამიძე 1971: 195). მიუხედავად ასეთი შეფასებისა, ავტორთან მაინც ვხვდებით რიგ უზუსტობებს. ჩვენ ყურადღებას მხოლოდ იმათზე გავამახვილებთ, სადაც რომი ფიგურირებს. სულხან ბარათაშვილის შემოქმედებაში რომი პირველ რვეულში შემოდის, როდესაც ავტორი საუბარს იწყებს მეფე არტაგის შესახებ, თავსაც შესაბამისი სახელი აქვს – რომაელთა ომების ეპოქა საქართველოში (ბარათაშვილი

1895ა: 91). ომების დაწყების საბაზად მითრიდატე ევპატორის პოლიტიკა სახელდება. ფაქტია, ზოგ შემთხვევაში ავტორი რუსული წყაროებით სარგებლობს, რაზეც მეტყველებს კერძო სახელთა ფორმები. მაგალითად, მითრიდატესთან მეზრძოლ რომაელ სარდლად ს. ბარათაშვილი ლუკულს (ტექსტში გვხვდება ფორმები – ლუკული, ლუკულის, ლუკულმა. ცხადია, აღნიშნული ტენდენცია არა მხოლოდ სულხანთან, არამედ რიგ მე-20 საუკუნის ისტორიკოსებთანაც გვხვდება.) ასახელებს, რომელიც თითქმის ყველა ენაზე ჩვენთვის ნაცნობი ლუკულუსია, მხოლოდ რუსულშია ფორმით – ლუკული. დღევანდელი მოსაზრებისგან განსხვავებით, ს. ბარათაშვილის მიხედვით, საქართველოს მეფე არტაგი არ ერეოდა რომისა და პონტოს სამეფოს შორის მიმდინარე ომში და ის მხოლოდ მას შემდეგ ჩაერთო, რაც ლუკულუსმა „გაიარა საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის საერისთაოები, რომელთაც პლუტარხი ტიბარენების ქვეყანას ეძახის (და აქ ავტორი შესაბამის დამოწმებასაც აკეთებს – თ.კ.), და რაც კი რამ შეხვდა იქ, ყოველიფერი თვისის გაუმადლარ ანგარებისმოყვარების მსხვერპლად გახადა. არტაგი აქამდის არ იღებდა მონაწილეობას მითრიდატისა და ტიგრანის ომში რომაელებთან, მაგრამ ლუკულუს ამგვარმა საქციელმა იძულებულჰყო იგი, რომ თვისი სამთავროები დაეცვა...“ (ბარათაშვილი 1895ა: 95). ამასთან დაკავშირებით ივანე ჯავახიშვილი წერს: „როცა რომაელების სარდალმა სომხებზედაც გაიმარჯვა (იგულისხმება პომპეუსი – თ.კ.), არტაგმა იფიქრა, ვაი თუ ჩემ ქვეყანასაც მოადგეს და დაიპყროსო, და თითონაც მის საწინააღმდეგოდ მზადებას შეუდგა“ (ჯავახიშვილი 1979: 205). სულხან ბარათაშვილი სწორად შენიშნავს კავკასიონის გადმოსასვლელების მნიშვნელობას რომისთვის. ის წერს – „ამიტომ იგინი (რომაელები – თ.კ.) პომპეის დროიდან მოკიდებული ყოველთვის ცდილობენ საქართველოს მეფეების დამროჩილებას. იმათ იცოდნენ, რომ ქართველები თვითონაც მეომარნი იყვნენ და ამას გარდა იმათ ეპყრათ კავკასიონის მთების გასავალი ადგილები, რომელიც იმათის სურვილით იხსნებოდა სარმატიის ველურისა და მტაცებელ ურდოებისათვის, რომელთ შემოსევა ისეთივე ამაოხრებელი იყო ზედა აზიის ხალხებისათვის, როგორი საშიშიც იქ მყოფ რომაელთა ჯარებისათვის“ (ბარათაშვილი 1895ა: 103). რომი სულხან ბარათაშვილთან კიდევ ერთხელ ჩნდება იმ დროს, როდესაც ავტორი ვარაზ-ბაქარის მეფობის პერიოდზე საუბრობს. ვარაზ-ბაქარი ქართლის მეფე 379-394 წლებში უნდა ყოფილიყო.

შეგვიძლია ვთქვათ, რომ სულხან ბარათაშვილი საქართველოს ისტორიაზე საუბრისას საკმაოდ კარგად გვაწვდის იმ საგარეო კონტექსტებს, რაც აუცილებელია კონკრეტული

მოვლენის ზუსტად აღსაქმელად, რაც ზემოთ ჩვენ ხშირად დავინახეთ. ამასთან, ზოგ შემთხვევაში, ის თემის ჩაშლასაც არ ერიდება და დაზუსტების სახით ზედმეტ ინფორმაციასაც გვაწვდის კონკრეტულად რომის შესახებ.

თავი IV

რომის ისტორიის შესწავლა და სწავლება XX-XXI საუკუნეების საქართველოში

4.1 რომის ისტორიის საკითხები ძველი მსოფლიოს ისტორიის სახელმძღვანელოებში

XX საუკუნის დასაწყისიდან ეროვნული განათლების სისტემისათვის ბრძოლაში ახალი თაობა ერთვება, რომელიც აგრძელებს „თერგდალეულთა“ გაკვალულ გზას. საბოლოოდ, რუსეთის იმპერიის სახელმწიფო საბჭომ, 1914 წელს მიიღო კანონი, რომელიც იმპერიაში შემავალ ერებს ნებას რთავდა სკოლებში სწავლება მშობლიურ ენაზე წარემართათ (ბასილაძე 2013: 389). ამ კანონმა სასიცოცხლო აუცილებლობით დასვა საკითხი, რომ შექმნილიყო ქართულენოვანი სახელმძღვანელოები, მათ შორის რომის ისტორიაშიც, რასაც პირველად ხელი ცნობილმა ქართველმა ფსიქოლოგმა, ფილოსოფოსმა და პედაგოგმა დიმიტრი უზნაძემ და ცნობილმა ქართველმა ისტორიკოსმა ალექსანდრე წერეთელმა მოჰკიდეს ხელი.

ქართული ეროვნული სკოლის მშენებლობას კიდევ უფრო ფართო გასაქანი მიეცა საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში. ეს პერიოდი ქართველ მკვლევართაგან სამართლიანადაა შეფასებული, როგორც „ქართული სკოლის მკვდრეთით აღდგომა“ (საყვარელიძე 1992).

აქვე აღვნიშნავთ კიდევ ერთ გარემოებას – სახელმძღვანელო არის მნიშვნელოვანი წყარო თანადროული ეპოქის ისტორიოგრაფიული ტენდენციებისა და ორიენტირების შესასწავლად, ამიტომაც გადავწყვიტეთ ისტორიის ქართულ სასკოლო სახელმძღვანელოების ის ნაწილები, რომლებიც რომის ისტორიას შეეხება სათანადოდ განგვეხილა.

ა) ალექსანდრე წერეთელი და რომის ისტორიის საკითხები მისი ავტორობით გამოსულ სახელმძღვანელოებში

ალექსანდრე იოსების ძე წერეთელი, ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი, საზოგადო მოღვაწე, ძველი მსოფლიოს ისტორიის შესწავლის ქართული სამეცნიერო სკოლის ერთ-ერთი დამფუძნებელი. პროფესორ ალექსანდრე წერეთლის სამეცნიერო მემკვიდრეობა საკმაოდ მრავალფეროვანია. იგი გახლავთ არა ერთი ნაშრომის ავტორი ძველი მსოფლიოს ისტორიაში. 1918-1921 წლებში მან გამოაქვეყნა სახელმძღვანელოები ძველი მსოფლიოს, შუა საუკუნეებსა და ახალ ისტორიაში. ცხადია, ძველი მსოფლიოს ისტორიის სახელმძღვანელოში თვალსაჩინო ადგილი რომის ისტორიას უკავია. 1921-1935 წლებში გამოაქვეყნა მისი ძალზედ საინტერესო ნაშრომები: „ძველი აღმოსავლეთის ისტორია“ (ორ ნაწილად 1928 და 1935 წლებში), „ებრაელთა ძველი ისტორია“ (1935 წელს), „ხეთელები და მათი სამყარო“ (1931 წელს), „კრეტა-მიკენის ანუ ეგეოსის კულტურა (1923 წელს), „სკოლა და სახალხო განათლება ძველ საბერძნეთში“ (1923 წელს), „ჰომეროსის საზოგადოება“ (1924 წელს), „სოლონის სეისახთეა“ (1925 წელს). ამავე პერიოდში, 1927 წელს დაიცვა დისერტაცია ლუკიანე სამოსატელის შესახებ და დაიკავა ძველი მსოფლიოს ისტორიის კათედრის გამგის თანამდებობა. ალექსანდრე წერეთლის სახელმძღვანელო „ძველ საუკუნეთა ისტორია“, რომელშიც რომის ისტორიაც თავსდება, სამჯერ გამოიცა: 1918 წელს ქუთაისში, ხოლო 1919 და 1920 წლებში თბილისში. სახელმძღვანელო ძველი აღმოსავლეთისა და ძველი საბერძნეთის ისტორიის განხილვით იწყება, მათი განხილვის შემდეგ წერეთელი გადადის რომის ისტორიაზე. სახელმძღვანელოში რომის ისტორია განხილულია მისი დაარსებიდან დასავლეთ რომის იმპერიის დაცემამდე. უნდა აღინიშნოს, რომ სახელმძღვანელოში ზემდიწევნითი სიზუსტითაა გადმოცემული რომის რესპუბლიკისა თუ იმპერიის ისტორიული მოვლენები. წერეთელი, რომელიც უფრო ისტორიის მატერიალისტური ახსნისკენ იხრებოდა, ნაკლებ ყურადღებას უთმობს რომაულ კულტურას, არქიტექტურას თუ ხელოვნებას, იგი რომის ისტორიას, ძირითადად, სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური კუთხით აცნობს მოწაფეებს. ალექსანდრე წერეთელი საინტერესო დაკვირვებას გვთავაზობს ბერძნულ და რომაულ რელიგიურ პანთეონს შორის არსებული განსხვავებების შესახებ: „რომაელები არ იცნობდნენ ბერძენთა ცოცხალისა და ნათელი ღმერთების სახეებს; მათ არც ბევრი მითი ჰყავდათ. რომაელები დარწმუნებული იყვნენ, რომ ღმერთებსა და ადამიანებს შორის ხელშეკრულებაა დადებული: თუ ადამიანი ყველა წესს სავსებით შეასრულებს, ღმერთიც ვალდებულია მას დაეხმაროს; ხოლო თუ ის არ ეხმარება ადამიანს, მაშინ, რომაელების აზრით,

წესების შესრულებაში მან რაღაც დაივიწყა და არ შეასრულა“ (წერეთელი 1920: 109). ცხადია, ავტორი გვერდს ვერ აუვლიდა რომის იმპერიაში ქრისტიანობის გავრცელების საკითხს, რასაც მეტად ხატოვნად აღწერს: „...იწყება ქრისტიანობის გამარჯვება; მაგრამ ამასთან ერთად აქვე იწყება მისი ნათელისა და მაღალი მხარეების მიჩქმალვაც, რადგან იესო ნაზარეტელის მოძღვრება პირველყოფილი ქრისტიანობის სულისა და სახის შემრყვნელმა უკანონო მიმდევრებმა „ძლიერთა ამა ქვეყნისათა“ დაბალი მისწრაფებების გასამართლებლად გაიხადეს“ (წერეთელი 1920: 161).

ბ) დიმიტრი უზნაძე და მისი ავტორობით გამოსული რომის ისტორიის სახელმძღვანელო.

დიმიტრი უზნაძემ რომის ისტორიის სახელმძღვანელო, პირველად, 1919 წელს ქალაქ ქუთაისში გამოაქვეყნა. ერთი წლის შემდეგ კი ამ სახელმძღვანელოს გადამუშავებული ვერსია თბილისშიც გამოიცა. იგი ამ ფაქტის შესახებ წინასიტყვაობაშივე მიუთითებს და გვაცნობს იმ ცვლილებებს, რაც სახელმძღვანელოს გადამუშავებულ ვერსიაში შევიდა: „ჩემი „რომის ისტორიის“ მეორე გამოცემა საკმაოდ განირჩევა პირველისგან (რომელიც დაახლოებით ამ ერთი წლის წინად გამოვიდა) არა მარტო გარეგნულად (პირველი გამოცემა ილუსტრაციებს სრულებით არ შეიცავდა), არამედ შინაარსის მხრივაც. ცვლილებები განსაკუთრებით შემდეგ ნაწილებს შეეხო: იტალიის მოსახლეობა, რომაელთა სარწმუნოება, რომის ძველი წყობილება, რომის რესპუბლიკის პირველი ხანების საგარეო პოლიტიკა (რომელიც სიცხადისთვის თავდაცვითი და შეტევითი ომების ხანად გაიყო), დემოკრატიული წესწყობილება (პირველი გამოცემის მცირე შენიშვნიდან იგი მთელს თავად გადაიქცა), რევოლუციის ხანის დასაწყისი (შინაგანი პირობები, როგორც შედეგი მსოფლიო მონარქიის დამკვიდრებისა), მარიუს-სულას ხანა (მეორე გამოცემაში მე შევეცადე ამ ხანის საშინაო ცხოვრება ცალკე დამეხასიათებია და საგარეო-ცალკე, მაგრამ ისე, რომ რომის იმდროინდელი ცხოვრების ბუნება, როგორც სინთეზი ორივე ამ მიმდინარეობისა, ჩრდილში არ დარჩენილიყო); ტრიუმვირატების ხანა გარდამავალ ხანად იქნა გამოყოფილი“ (უზნაძე 1920: I). ეს ვრცელი ციტატა იმისთვის მოვიტანეთ, რომ გვეჩვენებინა შემდეგი გარემოება: საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში ამ სახელმძღვანელოების, (აქ ვგულისხმობთ როგორც უზნაძის, ასევე წერეთლის სახელმძღვანელოებს) სრულყოფა და დახვეწა ჯერ კიდევ დასრულებული არ ყოფილა. სახელმძღვანელოთა ავტორები წლიდან წლამდე აუმჯობესებდნენ სახელმძღვანელოების

სამეცნიერო დონეს, რასაც საბოლოოდ, წერტილი საქართველოს გასაბჭოებით დაესვა. სწორედ, ამიტომაც სავსებით ვიზიარებთ პროფ. კახაბერ სურგულაძის მოსაზრებას, რომ „...სახელების მხრივ მცირეოდენი უზუსტობის და ისტორიის შემჭიდროებული ფორმით თხრობის მიუხედავად, მთლიანობაში, ეპოქის შესაბამისად რომთან მიმართებაში იგი (ე.ი. უზნაძის სახელმძღვანელო) მკითხველს საკმარის ცოდნას აძლევდა“ (სურგულაძე 2013ა: 222).

გ) რომის ისტორიის საკითხები საბჭოთა საქართველოს პერიოდის სასკოლო სახელმძღვანელოებში

1921 წლის თებერვალ-მარტში ბოლშევიკური რუსეთის მიერ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ანექსიით შეჩერდა ეროვნული სკოლის მშენებლობის პროცესიც. საქართველოს გასაბჭოებით წერტილი დაესვა იმ მიღწევებს, რასაც ადგილი ჰქონდა დამოუკიდებელი საქართველოს განათლების სისტემაში, მათ შორის სახელმძღვანელოების მიმართულებითაც.

1922 წლიდან სკოლების სასწავლო გეგმებსა და საგნების შინაარს განსაზღვრავდა საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის განათლების სახალხო კომისარიატი (განსახკომი), რომელიც ყველა საბჭოთა რესპუბლიკისათვის ერთსა და იმავე გეგმას ამტკიცებდა. 1923 წლის 16 ივნისის ბრძანებით განათლების სახალხო კომისარიატის კოლეგიამ დაამტკიცა ე. წ. „ახალი პროგრამები ერთიანი შრომის სკოლისთვის.“ ამ ბრძანებით მათ შემოჰქონდათ ახალი საგანი საზოგადოებათმეცნიერება, რომელსაც სკოლებში ისტორიის სწავლება უნდა ჩაენაცვლებინა (ზინოვიევი 1950: 33.). ახლადშემოტანილ საგანს, საზოგადოებათმეცნიერებას, ისტორიასთან საერთო არაფერი ჰქონდა, იგი მთლიანად მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრების პრინციპზე იყო აგებული და მოსწავლეებს არა ისტორიას, არამედ მარქსისტულ თეორიასა და ბოლშევიკური პარტიის რევოლუციურ მოღვაწეობას აცნობდა (დაწ. იხ. საზოგადოებათმეცნიერება სკოლაში 1924). ამ „რეფორმის“ ავტორთა მტკიცებით „ისტორიის შესწავლა იქნებოდა მნიშვნელოვანი დაბრკოლება მშრომელი მასებისათვის სოციალიზმის მშენებლობის გზაზე“ (ვარდოსანიძე, ჩიმაკაძე, ცქიტიშვილი 1999: 17). ამრიგად, დაახლოებით ათი წლის განმავლობაში, საბჭოთა

საქართველოში ისტორია, როგორც დამოუკიდებელი საგანი, არ არსებობდა და შესაბამისად, მოსწავლეები არც რომის ისტორიის საკითხებს ეცნობოდნენ.

1930-იანი წლების დასაწყისიდან ისტორიის სწავლებისადმი მიდგომა თანდათან იცვლება. საბჭოთა კავშირში იწყება დისკუსია ისტორიის, როგორც დამოუკიდებელი საგნის სწავლების აღდგენასთან დაკავშირებით. საბჭოთა პედაგოგიკამ და ისტორიოგრაფიამ ისტორიის სასწავლო პროგრამებიდან გაქრობის „ცოდვა“ განათლების სახალხო კომისარ ანატოლი ლუნაჩარსკის და სასწავლო პროგრამების შემდგენი კომისიის ხელმძღვანელ მიხაილ პოკროვსკის აპკიდა, რომელთაც თურმე, სწორად ვერ გაიგეს მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრების პრინციპები. სინამდვილეში კი ლუნაჩარსკისა და პოკროვსკის მიერ გატარებული რეფორმა ნაწილი იყო იმ კამპანიისა, რომელიც საბჭოთა კავშირში 20-იან წლებში მიმდინარეობდა და მას თამამად შეიძლება ვუწოდოთ „წარსულთან ანგარიშსწორება.“ ქართულ საბჭოთა სკოლაში რომის ისტორიის სწავლება, რომელიც ნაწილი იყო ძველი მსოფლიოს ისტორიის კურსისა, მეხუთე კლასში მიმდინარეობდა. მიუხედავად იმისა, რომ სწავლების საერთო ხანგრძლივობა ზოგჯერ იცვლებოდა,⁵ ძველი მსოფლიოს ისტორიას მოსწავლეები ყველა შემთხვევაში მეხუთე კლასში სწავლობდნენ. 1934 წლის 16 მაისის დადგენილების შემდეგ მოსწავლეები რომის ისტორიის საკითხებს ნიკოლაი ნიკოლსკის სახელმძღვანელოთი ეცნობოდნენ. ნიკოლსკის სახელმძღვანელოს ბოლო მეხუთე თავი, სწორედ, რომის ისტორიის საკითხებს ეძღვნებოდა (ნიკოლსკი 1934: 161-208). 1942 წლიდან ნიკოლსკის სახელმძღვანელო ჩაანაცვლა ალექსანდრ მიშულინის რედაქტორობით გამოსულმა წიგნმა (მიშულინი 1942). 1954-დან 1958 წლამდე მცირე პერიოდში გამოიყენებოდა ცნობილი რუსი ისტორიკოსის სერგეი კოვალიოვის სახელმძღვანელო (კოვალიოვი 1954). 1957 წელს კი მთელი საბჭოთა კავშირის მასშტაბით და მათ შორის, საქართველოშიც ძველი მსოფლიოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოდ დამტკიცდა ფიოდორ კოროვკინის ავტორობით გამოცემული წიგნი (კოროვკინი 1958). კოროვკინის სახელმძღვანელო საბჭოთა კავშირის დაშლამდე და გარკვეული პერიოდით სსრკ-ის დაშლის შემდგომაც ძველი მსოფლიოს ისტორიის უცვლელ სახელმძღვანელოს წარმოადგენდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ძველი მსოფლიოს ისტორიის სახელმძღვანელოთა ავტორები ცნობილი რუსი ისტორიკოსები იყვნენ. ეს ისტორიკოსები რომის ისტორიის საკითხებზე წმინდა სამეცნიერო კუთხითაც

---

⁵

მუშაობდნენ, თუმცა მათი სამეცნიერო ნაშრომები იმ დონეზე იდეოლოგიზებული არ ყოფილა, როგორც მათი ავტორობით გამოსული სასკოლო სახელმძღვანელოები. მაგ.: ნიკოლაი ნიკოლსკი (1877-1959 წწ.) რელიგიის ისტორიის საკითხებზე მუშაობდა; ალექსანდრე მიშულინი (1901-1948 წწ.) რომის ისტორიის სოციალურ-ეკონომიკურ საკითხებსა და ანტიკური ესპანეთის ისტორიას იკვლევდა, ასევე იგი იყო ავტორიტეტული გამოცემის „Вестник древней истории“-ის მთავარი რედაქტორი. ჩვენი აზრით, ამის მიზეზს ის გარემოება წარმოადგენდა, რომ წმინდა სამეცნიერო ლიტერატურა, რომელსაც შედარებით ნაკლები მკითხველი ჰყავდა, უფრო ნაკლებად იყო იდეოლოგიზებული, ხოლო სასკოლო სახელმძღვანელოები ყველა ტოტალიტარული რეჟიმის პირობებში პროპაგანდის მძლავრ იარაღს წარმოადგენს, ამიტომაც სასკოლო სახელმძღვანელოები უფრო იდეოლოგიზებული იყო. მიუხედავად მთელი რიგი ხარვეზებისა, რაც საბჭოთა საქართველოს სკოლებში რომის ისტორიის სწავლებას სდევდა თან, სახელმძღვანელოები შეძლებისდაგვრად მაინც ასრულებდნენ თავიანთ ფუნქციას და საკმაო ინფორმაციასაც აწვდიდნენ ახალგაზრდა მოწაფეებს რომის ისტორიის საკითხების შესახებ, განსაკუთრებით ფ. კოროვკინის სახელმძღვანელო, რომელიც ბოლოს 1991 წელს გამოიცა და სანამ თანამედროვე საქართველოში სახელმძღვანელოების ბეჭდვა დაიწყებოდა, დამოუკიდებელი საქართველოს სკოლებშიც გამოიყენებოდა. რაც შეეხება რომის ისტორიის საკითხებს დამოუკიდებელ საქართველოში გამოცემულ სახელმძღვანელოებში, მას მომდევნო ქვეთავში შევხებით. მიუხედავად მთელი რიგი ხარვეზებისა, რაც საბჭოთა საქართველოს სკოლებში რომის ისტორიის სწავლებას სდევდა თან, სახელმძღვანელოები შეძლებისდაგვრად მაინც ასრულებდნენ თავიანთ ფუნქციას და საკმაო ინფორმაციასაც აწვდიდნენ ახალგაზრდა მოწაფეებს რომის ისტორიის საკითხების შესახებ, განსაკუთრებით ფ. კოროვკინის სახელმძღვანელო, რომელიც ბოლოს 1991 წელს გამოიცა და სანამ თანამედროვე საქართველოში სახელმძღვანელოების ბეჭდვა დაიწყებოდა, დამოუკიდებელი საქართველოს სკოლებშიც გამოიყენებოდა. რაც შეეხება რომის ისტორიის საკითხებს დამოუკიდებელ საქართველოში გამოცემულ სახელმძღვანელოებში, მას მომდევნო ქვეთავში შევხებით.

დ) რომის ისტორიის საკითხები დამოუკიდებელ საქართველოში გამოცემულ სასკოლო სახელმძღვანელოებში

სსრკ-ის დაშლისა და დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ დამოუკიდებელი საქართველოს განათლების სისტემაში სერიოზული ცვლილები განხორციელდა. სასკოლო სახელმძღვანელოებზე მუშაობა უკვე უშუალოდ ქართველმა ავტორებმა დაიწყეს. 11-კლასიან ქართულ სკოლაში ძველი მსოფლიოს და მათ შორის, რომის ისტორიის საკითხებს მოწაფეები მეექვსე კლასში ეცნობოდნენ. დამოუკიდებელ საქართველოში ძველი მსოფლიოს ისტორიის პირველი ქართული სახელმძღვანელო 1995 წელს გამოვიდა, ქეთევან თვალაშვილისა და ცირა ჩიკვაიძის ავტორობით.⁶ საზოგადოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ იმ დროს გამოცემული სახელმძღვანელოები პოლიგრაფიული ხარისხით ვერ დაიკვეხნიდა, რაც 90-იანი წლების საქართველოს მდგომარეობით მარტივად აიხსნება და იმ პერიოდის სამეცნიერო გამოცემებისთვის არც თუ იშვიათი მოვლენაა.

ქ. თვალაშვილისა და ც. ჩიკვაიძის ავტორობით გამოსული სახელმძღვანელო ორნაკვეთიანი იყო. პირველი ნაკვეთი ძველ აღმოსავლეთსა და უძველეს საბერძნეთს (თვალაშვილი, ჩიკვაიძე 1995ა), ხოლო მეორე ნაკვეთი ძველი საბერძნეთისა და რომის ისტორიას შეეხებოდა (თვალაშვილი, ჩიკვაიძე 1995ბ). იმის გათვალისწინებით, რომ ავტორებს პირველად მოუწიათ სსრკ-ის დაშლის შემდეგ სახელმძღვანელოებში რომის ისტორიის საკითხების განხილვა, მათ ამ საქმეს საკმაოდ კარგად გაართვეს თავი. ქ. თვალაშვილისა და ც. ჩიკვაიძის ავტორობით გამოსული სახელმძღვანელოს ხარვეზები რომის ისტორიის საკითხებთან დაკავშირებით მეტ-ნაკლებად გამოსწორდა 2002 წელს მერაბ მოდებაძის ავტორობით გამოსული დამხმარე სახელმძღვანელოთი VI კლასის მოსწავლეთათვის (მოდებაძე 2002). ეს დამხმარე სახელმძღვანელო ყურადღებას აქცევდა რომის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის საკითხებს, მათ შორის ცალკე არის გამოყოფილი რამდენიმე თავი მონობის შესახებ. სახელმძღვანელოსთვის დადებით მომენტად უნდა ჩაითვალოს ის გარემოება, რომ ავტორი ცდილობს წინ წამოსწიოს რომსა და ქართულ სახელმწიფოებს შორის არსებული ურთიერთობები, რაც კიდევ ერთხელ ავსებს თვალაშვილისა და ჩიკვაიძის სახელმძღვანელოს ხარვეზს. ის კითხვები და სადისკუსიო

თემები, რომელიც საგაკვეთილო მასალას ერთვის თან ანალიტიკური მუხტითაა გაჯერებული და განსაკუთრებულად აქცენტირებენ მიზეზ-შედეგობრივ კავშირებზე. მოდებამის დამხმარე სახელმძღვანელო რომის გაბმულ ისტორიას კი არ მოუთხოვს მოწაფეებს, არამედ გარკვეულ მნიშვნელოვან ცნობებს აწვდის მათ, რაც სავსებით აკმაყოფილებს იმ კრიტერიუმებს, რაც დამხმარე სახელმძღვანელოს მოეთხოვება. ასევე განსაკუთრებულად აღსანიშნავია, რომ დამოუკიდებელ საქართველოში დაინერგა სამუშაო რვეულები, რომელიც ტესტებისა და დავალებების კრებულს წარმოადგენს. ასეთი სამუშაო რვეული ძველი მსოფლიოს ისტორიაშიც გამოიცა (იხ. გამყრელიძე, გელაშვილი 2000), რითიც, ერთგვარად, სახელმძღვანელოს კომპლექტი შეიკრა.

2018 წელს მინისტრ მიხეილ ბატიაშვილის ბრძანების საფუძველზე ეროვნული სასწავლო გეგმის დეპარტამენტმა სახელმძღვანელოთა ხელახალი გრიფირების კონკურსი გამოაცხადა (ჭანტურია, ქადაგიძე, მელიქაძე, 2020: 145). ამ რეფორმის წყალობით ძველი მსოფლიოს ისტორიის სწავლება უნდა წარმართულიყო მეშვიდე კლასში. კონკურსის შედეგად გრიფი მიენიჭა მეშვიდე კლასის ისტორიის ორ სახელმძღვანელოს (ახმეტელი, ლორთქიფანიძე 2019; სურგულაძე, გამყრელიძე, კიკნაძე, პატარიძე, კერესელიძე 2019). სახელმძღვანელოებს თან ერთვის სამუშაო რვეული და მასწავლებლის წიგნი. განსაკუთრებულად აღსანიშნავია, რომ რომისა და საქართველოს ისტორიის საკითხები ამ სახელმძღვანელოებში ორგანულადაა ერთმანეთთან დაკავშირებული, რაც შეეხება მათ სხვა ღირსებებსა და ნაკლოვანებებს ისინი ნათლად, თანდრობით სასწავლო პროცესში გამოჩნდება.

4.2 რომის ისტორიის საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოები

ქართული მეცნიერების და მათ შორის, ისტორიული მეცნიერების განვითარებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა 1918 წლის 8 თებერვალს (ძველი სტილით 26 იანვარს) პირველი ქართული უნივერსიტეტის დაარსებას. სწორედ პირველი ქართული უნივერსიტეტის დაარსებით ჩაეყარა საფუძველი ქართულ სამეცნიერო სივრცეში არაერთი დარგის სამეცნიერო კვლევას, მათ შორის ანტიკური ისტორიისაც. ცხადია, რომ ახალგაზსნილი პირველი ქართული უნივერსიტეტისათვის პირველ რიგში გადასაჭრელ პრობლემას საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოების საკითხი წარმოადგენდა. ამ პრობლემის წინაშე დადგა ძველი მსოფლიოს ისტორიის შემსწავლელი სამეცნიერო სკოლაც. ამ მიმართულებით

მეტად ნაყოფიერი გამოდგა ძველი მსოფლიოს ისტორიის კათედრის პირველი ხელმძღვანელის, პროფ. ალექსანდრე წერეთლის მოღვაწეობა. XX საუკუნის 20-30-იან წლებში, ალექსანდრე წერეთლის ავტორობით გამოვიდა სახელმძღვანელოები ძველი აღმოსავლეთისა (ორ ნაწილად) და ძველი საბერძნეთის ისტორიაში (ორ ნაწილად). უნდა აღინიშნოს, რომ ალექსანდრე წერეთელს ჯერ კიდევ იმ დროს ჰქონდა დაგეგმილი რომის ისტორიის საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოს დაწერა, თუმცა 1935 წელს მისმა გადასახლებამ ცენტრალურ აზიაში ქართველი ავტორის ეს მიზანი, საკმაო ხნით, გადაავადა.

XX საუკუნის 20-30-იან წლებში საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოებად გამოიყენებოდა რომის ისტორიის რუსულენოვანი წიგნები, რასაც მოწმობს ისიც, რომ იმ დროს გამოცემულ სასწავლო პროგრამებში, სწორედ, რუსულენოვანი სახელმძღვანელოებია მითითებული (საბერძნეთისა და რომის... 1937; საბერძნეთისა და რომის... 1939). უკვე 40-50-იან წლებში რომის ისტორიის სახელმძღვანელოდ გამოიყენებოდა იმ დროის ცნობილი რუსი ისტორიკოსის ვლადიმირ სერგეევის „ძველი რომის ისტორიის ნარკვევები“, რომელიც ორი მოზრდილი ტომისაგან შედგებოდა. ვ. სერგეევის ნაშრომი რუსულიდან თარგმნა ცნობილმა ქართველმა ისტორიკოსმა და საზოგადო მოღვაწემ მაქსიმე ბერძენიშვილმა, ხოლო გამოცემის რედაქტორი გიორგი გოზალიშვილი იყო. სერგეევის „რომის ისტორიის ნარკვევების“ პირველი ნაწილი 1940 წელს გამოიცა და იგი მოიცავდა მეფეთა ხანასა და რესპუბლიკის პერიოდს (სერგეევი 1940), ხოლო მეორე ნაწილი, რომელიც 1941 წელს გამოვიდა, რომის იმპერიას შეეხებოდა (სერგეევი 1940; სერგეევი 1941). ამ სახელმძღვანელოსთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ იგი წყაროთა საკმაოდ ფართო სპექტრს ეყრდნობა. სერგეევის გამოყენებული აქვს, პრაქტიკულად, ყველა ის წყარო, რაც რომის ისტორიის შესახებ იმ დროისთვის იყო ცნობილი. გარკვეულ შეუსაბამობას ქმნის სახელმძღვანელოში მასალათა განაწილების პრინციპი, სერგეევი ნაკლებ ყურადღებას უთმობს ისეთ უმნიშვნელოვანეს საკითხს, როგორც პუნნიკური ომებია. ეს იმით შეიძლება აიხსნას, რომ თავად ვლადიმირ სერგეევის უშუალო კვლევის საგანსა და ვიწრო სპეციალიზაციას რესპუბლიკის მიწურული და პრინციპატის პერიოდი წარმოადგენდა, ამიტომაც უფრო ადრეული პერიოდის ისტორია სქემატურადაა გაშუქებული. ამასთანავე, სახელმძღვანელოსათვის ნაკლად უნდა ჩაითვალოს, რომ მასში არ არის განხილული რომაული წარმართობა და აღმოსავლური კულტების შემოსვლა რომის იმპერიის რელიგიურ ცხოვრებაში. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს ქრისტიანობა, რომელსაც სახელმძღვანელოში ერთი მოზრდილი თავი ეთმობა. რომის იმპერიის

რელიგიური ცხოვრების სათანადოდ შეფასება ეგვიპტური, ანატოლიური და სირიულ-ფინიკიური კულტების განხილვის გარეშე შეუძლებელია, ამიტომაც სერგეევის ნაშრომისთვის ეს გარემოება სერიოზულ ხარვეზს წარმოადგენს. ამასთანავე, ვლადიმირ სერგეევი თავის „რომის ისტორიის ნარკვევებში“ გვერდს ვერ უვლის სტალინისეულ თეზას მონათა რევოლუციების შესახებ. ცხადია, იგი რომის იმპერიის დაცემის მიზეზებს შორის ბარბაროსული ტომების შემოსევებსაც აღნიშნავს, მაგრამ იძულებულია რა ანგარიში გაუწიოს ეპოქის კონიუნქტურას, ნაშრომი სტალინის ციტატებითაა სავსე.

ამავე პერიოდში გამოდიოდა მეთოდური სახელმძღვანელოები მსოფლიოს და მათ შორის, რომის ისტორიაში. ეს მეთოდური სახელმძღვანელოები პედაგოგიური ინსტიტუტის დაუსწრებელი განყოფილების სტუდენტებისათვის იყო განკუთვნილი. რომის ისტორიის შესახებ მეთოდური მითითებანი განხილული იყო 1950 წელს გამოცემულ წიგნში, „ძველი ქვეყნების ისტორია: სასწავლო-მეთოდური სახელმძღვანელო“, რომლის ავტორებიც იყვნენ პროფ. ნ. ა. მაშკინი და დოც. დ. გ. რედერი. ამ სახელმძღვანელოს გარდა 1951 წელს ცალკე გამოიცა რომის იმპერიის სპეც. კურსი, რომელიც ბევრად უფრო გაფართოებული და შევსებული გამოცემა იყო. ისტორიოგრაფიაში ყოველგვარი არსებული ხარვეზის შევსება ხდებოდა ნათარგმნი წიგნებით“ (სურგულაძე 2013ა: 222).

4.3 რომის ისტორიის შესწავლა ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში (1921-1991 წწ.)

როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართული საისტორიო მეცნიერების განვითარებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის თაოსნობით პირველი ქართული უნივერსიტეტის დაარსებას. ახლადდაარსებულ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში მოღვაწეობდნენ მეცნიერები, რომლებმაც სამეცნიერო განათლება ევროპისა და რუსეთის წამყვან უნივერსიტეტებში მიიღეს. უნივერსიტეტში არსებული მსოფლიოს ისტორიის შემსწავლელი სამეცნიერო სკოლა მრავალვარიანტული მიდგომის დამკვიდრებას ცდილობდა. მაგრამ, 1921 წლის თებერვალ-მარტში განვითარებულმა მოვლენებმა, რაშიც უპირველეს ყოვლისა ბოლშევიკური რუსეთის მხრიდან საქართველოს ანექსიას ვგულისხმობთ, ქართულ ისტორიულ მეცნიერებას განვითარებას გეზი უცვალა და ის იდეოლოგიურ მარწუხებში აღმოჩნდა მოქცეული. მიუხედავად ამ იდეოლოგიური მარწუხებისა საბჭოთა პერიოდში რომის ისტორიის

შესწავლისა და პოპულარიზაციის მიმართულებით არა ერთი სერიოზული ნაბიჯი გადაიდგა და რომის ისტორიის საკითხებზე ბევრი ღირებული ნაშრომიც დაიწერა. ამიტომაც გადავწყვიტეთ რომის ისტორიის საკითხების შესწავლა-პოპულარიზაცია ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში ცალკე ვრცელ თავად განგვეხილა.

საბჭოთა პერიოდში რომის ისტორიის საკითხებზე გამოცემული ნაშრომების გულდასმით შესწავლის შემდეგ გამოიკვეთა რამდენიმე ძირითადი ტენდენცია, მიმართულება და საკითხთა ის წრე, რითიც ქართველი ავტორები ინტერესდებოდნენ. ქართული სამეცნიერო სკოლა წმინდა ემპირიულ საკითხებსაც აქტიურად იკვლევდა. განსაკუთრებულად უნდა აღინიშნოს ის ნაშრომები, რომლებშიც განხილულია ლათინურ და ძველ ბერძნულ წყაროებში დაცული ცნობები ქართული სამეფოებისა და ქართული ტომების შესახებ და ამასთანავე ის ნაშრომები, რომლებიც ქართულ სამეფოებსა და რომის იმპერიას შორის არსებულ ურთიერთობებს შეეხება; ქართველი ისტორიკოსები აქტიურად მუშაობდნენ რომის პოლიტიკური ისტორიის საკითხებზეც, რომაული კულტურისა და ისტორიოგრაფიის თემატიკაზე და ქართული სინამდვილის გათვალისწინებით მათ არაერთი სიახლის შემოტანაც შეძლეს. ასევე ქართულმა სამეცნიერო სკოლამ დიდი შრომა გასწია რომის ისტორიის პოპულარიზაციის მიმართულებით. ქართველმა ისტორიკოსებმა გამოსცეს არაერთი სამეცნიერო-პოპულარული ნაშრომი, რომელიც მკითხველთა ფართო წრისთვის იყო განკუთვნილი. ცხადია, ეს ნაშრომები წმინდა სამეცნიერო გამოკვლევებს არ წარმოადგენდა, თუმცა აღნიშნული არ გვაძლევს იმის უფლებას, რომ ამის გამო ისინი გვერდზე გადავდოთ, პირიქით, ამ პოპულარული სტილით დაწერილმა ნაშრომებმა თავიანთი დიდი როლი შეასრულეს საქართველოში რომის ისტორიის შესწავლის მიმართულებით.

პირველი ქართველი მკვლევარი, რომელიც რომის ისტორიის სოციალურ-ეკონომიკური საკითხებით, კერძოდ, მონობის საკითხით დაინტერესდა იყო ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი მათე ალექსიშვილი. მან სამი სქელტანიანი ნაშრომი წარუდგინა მკითხველს: „აი, რას ამბობს ისტორია“ (1953 წ.), „მონობა ანტიკურ ქვეყნებში“ (1971 წ.), „მონობა და მონათმფლობელური იდეოლოგია ანტიკურ სამყაროში“ (1974 წ.). უკანასკნელი ორი ნაშრომი მათე ალექსიშვილის გარდაცვალების შემდეგ გამოქვეყნდა.

კიდევ ერთი ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი, რომელიც აქტიურად იკვლევდა მონობის საკითხებს ანტიკურ რომში, იყო რუსუდან გოგოლაშვილი. მან არაერთი სტატია უძღვნა ამ საკითხს და თავისი კვლევის შედეგები 1981 წელს მონოგრაფიის სახით წარუდგინა

მკითხველს. რუსუდან გოგოლაშვილი ძველი ქვეყნების ისტორიის კათედრაზე მუშაობდა. 1959 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე „მონათა განთავისუფლების საკითხი ძველ რომში“ (Гоголашвили 1959).

რუსუდან გოგოლაშვილი მონათა განთავისუფლების საკითხს სხვადასხვა ასპექტში იკვლევდა. 1958 წელს გამოსულ თსუ შრომების 69-ე ტომში რ. გოგოლაშვილი ეხება „მონათა განთავისუფლების საკითხს რომის იმპერიის დასაწყისში“ (გოგოლაშვილი 1958: 225-250). აღნიშნულ სტატიაში მონათა განთავისუფლების საკითხი იულიუს-კლავდიუსების ეპოქის მასალების მიხედვითა განხილული. ავტორი სწორად აღნიშნავს, რომ მონათა განთავისუფლებამ ყველაზე ფართო მასშტაბი რომის რესპუბლიკის მიწურულსა და პრინციპატის დასაწყისში მიიღო (გოგოლაშვილი 1958: 225). ეს იმდენად მასშტაბური მოვლენა იყო, რომ პრინციპსმა ავგუსტუსმა სპეციალური კანონებიც კი გამოუშვა, რომელიც მონათა განთავისუფლების ნორმებს აწესებდა. ამ მოვლენის მასშტაბურობას ისიც ადასტურებს, რომ ამ დროის რომის იმპერიის მმართველობაში მრავლად ვხედავთ ყოფილ მონებს. მონური შრომის არა რენტაბელურად ქცევად უკავშირებს რუსუდან გოგოლაშვილი საწარმოო პროცესში ტექნიკის როლის განვითარებასაც, კერძოდ, საწარმოო პროცესში შემოდის გაუმჯობესებული სამკალი, წყლის წისქვილი და მძიმე გუთანის (გოგოლაშვილი 1958: 313-314).

მოგვიანებით, რუსუდან გოგოლაშვილმა 1981 წელს გამოსცა წიგნი სახელწოდებით „განთავისუფლებული მონები (ლიბერტინები)“. ერთადერთი აღვნიშნავთ რუსუდან გოგოლაშვილის სავსებით სწორ შენიშვნას ტერმინებთან დაკავშირებით. კერძოდ, იგი მიუთითებს, რომ ქართულში სპარსულიდან შემოსული სიტყვის „აზატის“ გამოყენება განთავისუფლებულ მონასთან დაკავშირებით უმართებულოა, რადგანაც „იგი (აზატი) გამოიყენებოდა მებეგრე გლეხის ბეგარისგან განთავისუფლებისა და მსახურთა კატეგორიაში გადაყვანის აღსანიშნავად. ამრიგად, დასახელებული ტერმინი ქართულ სინამდვილეში ასახავდა ფეოდალური ხანის სოციალურ მოვლენას.“ ბერძენ-რომაელ მწერალთა შორის, რომელთაც საქართველოს შესახებ მოეპოვებათ ცნობები, ერთ-ერთი საპატიო ადგილი ახ. წ. II საუკუნის მწერალს ფლავიუს არიანეს მიეკუთვნება. ფართოდ განათლებულ არიანეს მაღალი სამოხელეო თანამდებობები ეკავა. ამდენად, სავარაუდოა, რომ მას ხელი მიუწვდებოდა, როგორც ძველ ბერძნულ და რომაულ ლიტერატურაზე, ასევე ოფიციალურ დოკუმენტებზეც. 131-137 წლებში ფლავიუს არიანე იკავებდა კაპადოკიის ლეგატის თანამდებობას, სწორედ ამ პერიოდში მან მოიარა დასავლეთ საქართველოს სანაპიროები და ის, რაც საკუთარი თვალთ

ნახა, აღწერა ნაშრომში „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“. არიანეს „პერიპლუსში“ შემონახულია ცნობები ახ. წ. II საუკუნის 30-იანი წლების დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის, ეთნიკური შემადგენლობის, პოლიტიკური ისტორიის, სახელმწიფოებრივი წყობისა და სხვა საკითხების შესახებ. არიანეს თხზულებას ქართველი ისტორიკოსები კარგად იცნობდნენ და მის ცნობებს საქართველოს ისტორიის რეკონსტრუქციისათვის იყენებდნენ აკად. ივანე ჯავახიშვილი, აკად. სიმონ ჯანაშია, აკად. გიორგი მელიქიშვილი, პავლე ინგოროყვა და ა. შ. თუმცა პირველი ქართველი ავტორი, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა ფლავიუს არიანეს ნაშრომი იყო მერი ინაძე. მერი ინაძე ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ძველი ისტორიის განყოფილების თანამშრომელი იყო. მას ეკუთვნის არაერთი ნაშრომი საქართველოს ძველი ისტორიის საკითხებთან დაკავშირებით, ხოლო მისი 1953 წელს დაცული საკანდიდატო დისერტაცია, სწორედ ფლავიუს არიანეს ნაშრომს შეეხებოდა (Инаძე 1953). ეს გამოკვლევა, მხოლოდ ავტორეფერატის სახით გამოქვეყნდა. სამწუხაროდ, მერი ინაძის ამ გამოკვლევის შესახებ დაწვრილებით ვერ ვისაუბრებთ, რადგანაც საკანდიდატო დისერტაციის მთლიან ტექსტს ვერ მივაკვლიეთ, ამიტომაც ძირითადად საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატს ვეყრდნობით. ავტორი სავსებით სამართლიანად მიუთითებს, რომ ფლავიუს არიანე არის ერთადერთი ავტორი, რომელიც იძლევა ცნობებს ახ. წ. I-II საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური და სოციალური ვითარების შესახებ (Инаძე 1953: 3). საკანდიდატო დისერტაციაში განხილულია ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხები როგორცაა: კოლხეთსა და რომს შორის ურთიერთობები ახ. წ. I-II საუკუნეებში, ამასთანავე ავტორი ცდილობს არიანესთან მოხსენიებული გეოგრაფიული პუნქტებისა და მდინარეების ლოკალიზაციას და ეთნიკური სურათის აღდგენას, არიანეს ეპოქის, დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. მერი ინაძის შემდეგ არიანეს თხზულებით დაინტერესდა ნ. კეჭაღმაძე. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის უცხოური წყაროების კომისიის ეგიდით 1961 წელს გამოიცა წიგნი „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“ (ფლავიუს არიანე 1961). თარგმანი, სპეციალური გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა შესრულებულია ნათელა კეჭაღმაძის მიერ, ხოლო წიგნის რედაქტორია სიმონ ყაუხჩიშვილი. ტექსტსა და თარგმანს წინ უძღვის გამოკვლევა, რომელშიც განხილულია არიანეს ცხოვრება, მისი ნაშრომი და ცნობები საქართველოს შესახებ. თავად ტექსტსა და თარგმანს დართული აქვს დაწვრილებითი კომენტარები. ნაშრომს ღირსებას ჰმატებს ნათელა კეჭაღმაძის მიერ შედგენილი რუკა, სადაც

დატანილია ყველა გეოგრაფიული პუნქტი და ის ეთნიკური ერთეული, რომლებიც არიანეს აქვს მოხსენიებული. ამრიგად, ნათელა კეჭაღმაძის მიერ თარგმნილი და გამოცემული ფლავიუს არიანეს ნაშრომი მნიშვნელოვანი შენაძენი იყო და არის ქართული წყაროთმცოდნეობითი ლიტერატურისათვის. მიუხედავად ამ გარემოებისა, გამოკვლევაში არის მთელი რიგი საკითხები, რომლებიც დახვეწასა და სრულყოფას მოითხოვს. კარგი იქნებოდა ავტორს, სათანადოდ განეხილა ის წყაროები, რომელთაც ფლავიუს არიანე იყენებს. ავტორი მხოლოდ იხსენიებს მენიპე პერგამონელის „შიდა ზღვის პერიპლუსს“, რომელიც მარკიანე ჰერეკლეელთანაა შემონახული (ფლავიუს არიანე 1961: 5). ასევე ავტორი არასწორად ადარებს ერთმანეთს არიანეს თხზულების ჰენიოხებსა და პლინიუსთან და სტრაბონთან მოხსენიებულ ჰენიოხებს (ფლავიუს არიანე 1961: 15-16). არიანესთან მოხსენიებული ჰენიოხები, რომლებიც მაკრონებთან ერთად ქმნიან სახელმწიფოს შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე, არ არიან იგივენი რაც სტრაბონთან და პლინიუსთან მოტანილი ჰენიოხები, რომლებიც რამდენიმე ტომად არიან დანაწილებულნი და შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოსახლეობენ. ასევე გაუგებარია რატომ აიგივებს ავტორი მდინარე კორაქსს (კორახი) კელასურთან, მაშინ როცა კლავდიუს პტოლემეისი პირდაპირ მიუთითებს, რომ კორაქსი დიოსკურიის ჩრდილოეთით უერთდება ზღვას, ხოლო კელასური დიოსკურიის სამხრეთით მდებარეობს. მდ. კორაქსი ბორის კუფტინმა სავსებით სამართლიანად მიიჩნია მდინარე ბზიფად (Куфтин 1949: 124) და ეს მოსაზრება სხვა არაერთმა მკვლევარმაც გაიზიარა. მიუხედავად ამ შენიშვნებისა, ეს თარგმანი და გამოკვლევა უძვირფასეს წყაროს წარმოადგენს საქართველოს ისტორიისათვის.

მითრიდატული ომების კონტექსტში ქართლისა და კოლხეთის როლის გამოსაკვეთად ძვირფას წყაროს წარმოადგენს აპიანე ალექსანდრიელის „მითრიდატეს ომების ისტორია“, რომელიც ქართულ ენაზე თინათინ ყაუხჩიშვილმა თარგმნა (აპიანე 1959). აპიანეს თხზულებას საკმაოდ ბევრი კრიტიკოსი ჰყავს და მას კომპილატორად მიიჩნევენ, თუმცა ეს კრიტიკა გადაჭარბებულად გვეჩვენება. უმთავრესია გავითვალისწინოთ თუ რა ჰქონდა მთავარ მიზნად ჩაფიქრებული აპიანეს, როდესაც თავის ნაშრომს ქმნიდა. იგი ქმნიდა პოპულარულ საისტორიო თხზულებას, რომელიც რომის სახელმწიფოს სიდიადეს წარმოაჩენდა და რომაული სისტემის უპირატესობას უსვამდა ხაზს (Севастьянова 1950: 258).

თინათინ ყაუხჩიშვილი მართებულად შენიშნავდა, რომ „აპიანე მეტად საინტერესო ბერძენი მწერალთაგანია, რომელსაც გვერდს ვერ უხვევენ პირველ რიგში საკუთრივ რომის

ისტორიის შემსწავლელნი და შემდეგ ამ ისტორიასთან რამენაირად დაკავშირებული სხვა ქვეყნების წარსულით დაინტერესებული პირებიც“ (აპიანე 1959: 9). აღსანიშნავია, რომ აპიანე არ მიყვება რომის ისტორიის ქრონოლოგიურ რიგს, იგი დაპყრობილი მხარეებისა და ქვეყნების ისტორიას მოგვითხრობს. „მითრიდატეს ომების ისტორიაში“ უამრავი საინტერესო საკითხია განხილული, მაგ.: პომპეუსის ლაშქრობა ქართლსა და კოლხეთში, აპიანესთვის ასევე ცნობილი იყო ანტიკურ ეპოქაში და შემდეგაც ფართოდ გავრცელებული შეხედულება ე.წ. „ორი იბერიის“ ნათესაობის შესახებ. თინათინ ყაუხჩიშვილი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს აპიანეს ცნობას, რომლის მიხედვითაც გამარჯვებულ გენეუს პომპეუსს კოლხეთის მმართველად არისტარქე დაუსვამს. ეს ცნობა დასტურდება არა მხოლოდ ნარატიული წყაროებით, არამედ ნივთიერი მასალითაც, აქ ცხადია ვგულისხმობთ არისტარქე კოლხის მიერ მოჭრილ ვერცხლის დრაქმას.

კიდევ ერთი ძველი ბერძენი ისტორიკოსი, რომლის თხზულებასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს რომაულ-ქართული ურთიერთობების შესასწავლად დიონ კასიუსს კოკეიანუსია. დიონ კასიუსი ნიკეაში (ბითვინიაში) წარჩინებული მოხელის ოჯახში დაიბადა. დიონ კასიუსის მამა ჯერ დალმაციისა და კილიკიის მმართველი იყო, შემდეგ კი არაერთი სამოხელეო თანამდებობაც ეკავა. თვითონ კასიუსიც, მაღალ სამოხელეო თანამდებობებზე მსახურობდა. ჯერ პრეტორი იყო, ხოლო შემდეგ კონსული. დიონ კასიუსს ეკუთვნის „რომის ისტორია“ 80 წიგნად, რომელიც მოიცავს პერიოდს რომის დაარსებიდან ვიდრე ახ.წ. 229 წლამდე. აკად. სიმონ ყაუხჩიშვილი მიუთითებდა: „კასიუსის შრომის ღირსება ის არის მხოლოდ, რომ მისი ძველი საუკუნეების შემცველი ნაწილი დაწერილია წინადროინდელ ისტორიკოსთა თხზულებების მიხედვით, რომელთაგან ბევრი ჩვენამდე არ მოღწეულა და, ამრიგად, კასიუსმა გადაგვირჩინა ძველი წყაროები. ორიგინალურია მხოლოდ ბოლო წიგნები, რომლებშიც კასიუსის თანამედროვე ეპოქის ამბებია აღწერილი. ძველ ისტორიკოსთა ნაშრომებიდან კასიუსი კეთილსინდისიერად იღებდა ცალკეულ ადგილებსა და თავებს, ხოლო მათ მხატვრულად აყალიბებდა“ (ყაუხჩიშვილი 1949: 205). ეს გარემოებანი ერთი ორად ზრდის დიონ კასიუსის თხზულების მნიშვნელობას.

4.4 რომის ისტორიის შესწავლა დამოუკიდებელ საქართველოში (1991 წლიდან დღემდე)

საბჭოთა კავშირის დაშლას თან მოჰყვა ქართული საისტორიო მეცნიერების იდეოლოგიური დოგმებისგან განთავისუფლება. ქართველ ისტორიკოსებს საშუალება მიეცათ უშუალოდ გაცნობოდნენ იმ სამეცნიერო სიახლეებს, რასაც რომის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით უცხოეთის წამყვან სამეცნიერო წრეებში ჰქონდა ადგილი. დამოუკიდებელ საქართველოში მოღვაწე მეცნიერებმა გააგრძელეს ის გზა, რომელიც საბჭოთა პერიოდსა და კიდევ უფრო ადრე დასახულ იქნა ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში რომის ისტორიის საკითხების შესწავლის მიმართულებით, თუმცა უნდა ითქვას, რომ მთელი რიგი საკითხებისადმი ინტერესიც მინელდა. მაგალითად, სამეცნიერო შესწავლის ინტერესიდან გაქრა რომის ისტორიის სოციალურ-ეკონომიკური საკითხები. საბჭოთა კავშირის დაშლიდან დღემდე მხოლოდ ერთი ნაშრომის მოძიება შევძელით, რომელიც რომის ისტორიის სოციალურ-ეკონომიკურ საკითხებს შეეხებოდა, კერძოდ, ეს ნაშრომია კახაბერ სურგულაძის „მონობა ძველ რომში“. ეს არის მცირე ზომის გამოკვლევა, თუმცა მასში ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხია განხილული: მონობის საკითხი ანტიკურ იდეოლოგიაში, მონობის წყაროები და ა.შ. ავტორი განიხილავს მონათა ცნობილ აჯანყებებს: სიცილიის მონათა პირველ და მეორე აჯანყებას, არისტონიკესა და სპარტაკის აჯანყებას. აღსანიშნავია, რომ კ. სურგულაძე სპარტაკის აჯანყებას კლასობრივი ბრძოლის კონტექსტს კი არ უკავშირებს, როგორც ამას საბჭოთა ისტორიოგრაფია სჩადიოდა, არამედ ცდილობს ამ აჯანყების გამომწვევი მიზეზები სამოქალაქო ომების კონტექსტსა და გლადიატორების მძიმე ხვედრს დაუკავშიროს, რაც უფრო ნათელ სურათს ხატავს. ერთ-ერთი უმთავრესი დებულება, რაც ნაშრომშია წამოყენებული, გახლავთ მარქსისტულ მოძღვრებათა გადასინჯვა. უნდა ითქვას ისიც, რომ ნაშრომში ხელშესახებადაა გამოკვეთილი ის გზა, რაც რომაულმა მონობამ და რომში მონის მდგომარეობამ განვლო და რაზედაც საბჭოთა ისტორიკოსები ხშირ შემთხვევაში, საერთოდ, დუმდნენ. ამ გზის საჩვენებლად მოგვაქვს ვრცელი ციტატა კახაბერ სურგულაძის ნაშრომიდან, რომელშიც ნათლად ჩანს, რომ რომში მონის მდგომარეობა, სავსებით არ ყოფილა ისეთი, როგორც ამას საბჭოთა ისტორიოგრაფია სახავდა: „იმპერატორ ავგუსტუსის დროს ბატონს ჩამოერთვა მონის თვითნებურად წამების უფლება. უფრო ზუსტად, იმპერატორი

მებატონისგან გამოისყიდდა მონას და შემდეგ ხდებოდა მისი წამება. ახ. წ. 47 წელს, იმპერატორ კლავდიუსის კანონით, თავისუფლება ეძლეოდა იმ მონებს, რომლებსაც ავადმყოფობის შემთხვევაში მათი ბატონები არ პატრონებდნენ. ახ. წ. 67 წლის პეტრონიუსის კანონით აიკრძალა საჯაროდ მონების შერკინება ცხოველებთან. ახ. წ. 121 წელს, იმპერატორმა ადრიანემ აკრძალა ბატონის მხრიდან მონის თვითნებურად მოკვლა, ანდა მისი მეძავად და გლადიატორად გაყიდვა. მანვე ცვლილება შეიტანა იმპერატორ ავგუსტუსის მიერ აღდგენილ კანონში, რომელიც ბატონის მოკვლის შემთხვევაში ითვალისწინებდა ყველა მონის დასჯას. ანტონიუსმა ლეგალიზება გაუკეთა ტრადიციას, რომლის დროსაც, ბატონის სიმკაცრისას მონას შეეძლო თავი დაეცვა ტაძარში, ანდა იმპერატორის ქანდაკებასთან დგომით. იმპ. დიოკლეთიანემ საერთოდ აკრძალა თავისუფალთა დაკაბალება, ხოლო იმპ. კონსტანტინე I-მა მონის შემთხვევით მოკვლა გაათანაბრა თავისუფალი ადამიანის მკვლელობასთან“ (სურგულაძე 2013ბ: 19-20). ამრიგად ამ ნათელ ფაქტოლოგიურ მასალაზე თვალის გადევნებაც კი ნათლად აჩვენებს, რომ მონის სოციალური სტატუსი არ იყო ისეთი, როგორც მას საბჭოთა ისტორიოგრაფია წარმოგვიდგენდა. აქედან გამომდინარე, ჩვენ სავსებით ვეთანხმებით იმ დასკვნას, რაც ავტორს გამოაქვს: „...აღნიშნული ფაქტები ეწინააღმდეგება მარქსისტულ დებულებას, რომ ძველ რომში მონები შეადგენდნენ „ექსპლუატირებული კლასის“ საფუძველს, რომლებსაც კლასობრივ ბრძოლაში წამყვანი როლი ეკავათ. მთლიანობაში მონები წარმოადგენდნენ მხოლოდ მცირე სოციალურ საყრდენს და კლასობრივ ბრძოლაში ისინი უმნიშვნელო როლს თამაშობდნენ“ (სურგულაძე 2013ბ: 68).

ამ ნაშრომმა სამართლიანად გადასინჯა ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში ჭეშმარიტების უკანასკნელ ინსტანციად დადგენილი მარქსისტული მოძღვრება, რომელიც რომის ისტორიასა და მთლიანად ძველი სამყაროს ისტორიას მონათმფლობელურ ფორმაციად სახავდა.

საბჭოთა პერიოდში იდეოლოგიური მოსაზრებებიდან გამომდინარე რომის ისტორიის რელიგიურ სფეროზე ნაშრომები, პრაქტიკულად, არ იქმნებოდა. სსრკ-ის ნგრევის შემდეგ ეს თემატიკა ნელ-ნელა ქართველ ისტორიკოსთა ყურადღების ცენტრში მოექცა. ამ მხრივ განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია პროფ. მარიკა მშვილდაძის ნაშრომი „რომი და აღმოსავლური რელიგიები ახ. წ. I-III სს.“ (მშვილდაძე 2005). ამ გამოკვლევაში, რომელიც ავტორის სადოქტორო დისერტაციას წარმოადგენდა, განხილულია რომის იმპერიის დამოკიდებულება მის წიაღში შემოსული აღმოსავლური კულტებისა და მონოთეისტური

რელიგიებისადმი. გამოკვლევა სამ ძირითად ნაწილადაა გაყოფილი პირველი ნაწილი ეხება აღმოსავლური კულტების შესვლას რომში, ხოლო დანარჩენი ორი ნაწილი მონოთეისტურ რელიგიებს იუდაიზმს და ქრისტიანობას შეეხება. ნაშრომი აგებულია მრავალრიცხოვან ნარატიულ წყაროებზე, არქეოლოგიურ და ეპიგრაფიკულ მასალაზე. სწორედ, ამ ფართე მასალაზე დაყრდნობითაა შესწავლილი რომის იმპერიაში გავრცელებული აღმოსავლური კულტები: ეგვიპტური, ანატოლიური, სირიულ-ფინიკიური კულტები, არიული მითრა და ორი მონოთეისტური რელიგია. ნაშრომში განსაზღვრულია მათი გავრცელების არეალი და მათი როლი რომის იმპერიის რელიგიურ ცხოვრებაში. უნდა აღინიშნოს, რომ წიგნში გარკვეული ადგილი ეთმობა იმ პერიოდში რომის იურისდიქციაში მყოფი საქართველოს შავიზღვისპირეთის ქალაქებში არსებული რელიგიური სიტუაციის მიმოხილვას. ნაშრომი მეტწილად დიდ შენაძენს წარმოადგენს ქართული ისტორიოგრაფიისთვის, მით უმეტეს, რომ ის საერთოდ რომის იმპერიის რელიგიური ცხოვრებისადმი მიძღვნილი პირველი გამოკვლევაა ქართულ სინამდვილეში. თუმცა არის საკითხები, რომელთა დახვეწა და სრულყოფა კიდევ უფრო გაამდიდრებდა ნაშრომს, მაგ., გამოკვლევაში საერთოდ არ არის განხილული თავად რომაული წარმართული პანთეონი და რელიგია. ჩვენი აზრით, ამ საკითხის დეტალური განხილვა ერთგვარი შესავლის როლსაც შეასრულებდა და ბევრ საკითხს თავის ადგილზე დააყენებდა, რაც წიგნსაც შინაარსობრივად უფრო მდიდარსა და საინტერესოს გახდიდა.

საინტერესო ისტორიოგრაფიული ნაშრომია პროფ. გრანი ქავთარიას რედაქტორობით გამოსული წიგნი „ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები“ (ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები 1998), რომელშიც განხილულია ბერძნულ-რომაული სამყაროს გამოჩენილ ისტორიკოსთა ბიოგრაფიები და ძირითადი ნაშრომები; მოთხრობილია იმ როლზე, რომელიც მათ შეასრულეს ანტიკური სამყაროს უკვდავსაყოფად. ნაშრომი გამოიცა როგორც დამხმარე სახელმძღვანელო უნივერსიტეტის სტუდენტებისათვის. ამ წიგნში განხილულია რომაული ისტორიოგრაფიის თითქმის ყველა გამორჩეული წარმომადგენელი, ასევე წიგნში შევხვდებით ორი დიდი რომაელი არაისტორიკოსის იულიუს კეისრისა და ციცერონის ლიტერატურულ მემკვიდრეობას. ციცერონისა და კეისრის ნაშრომები, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი ისტორიკოსები არ ყოფილან, გალიის კამპანიისა და რომში მიმდინარე სამოქალაქო ომების პირველწყაროს წარმოადგენენ. დამოუკიდებელ საქართველოში გამოიცა ასევე არაერთი პოპულარული ნაშრომი, რომლებიც, ძირითადად, რომის რესპუბლიკისა და იმპერიის

გამორჩეულ მოღვაწეებს შეეხება: ციცერონს, კეისარს, კონსტანტინე დიდს და ა.შ. ეს ნაშრომები, ძირითადად, კომპილაციური სახისაა და მათი შეფასება სამეცნიერო საზომებით გადაჭარბებული გვეჩვენება, ისინი მკითხველთა ფართო წრისთვის არის განკუთვნილი და განსაკუთრებულ სამეცნიერო მნიშვნელობას მოკლებულია, თუმცა, ამგვარი ლიტერატურა დიდ პოპულარიზაციას უწევს რომის ისტორიას ქართველ მკითხველთა შორის.

ამ პოპულარული ნაშრომებიდან ყურადღებას შევაჩერებდით 2011 წელს გამოსულ გიორგი ბუხნიკაშვილის ნაშრომზე „იტალიის ისტორია ტ. 1, ძველი რომი“. წიგნის ავტორი ისტორიკოსი არ არის იგი იტალიური და ინგლისური ენების სპეციალისტია, რასაც შესავალში თვითონვე აღნიშნავს: „გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ მე ისტორიკოსი არ გახლავართ. ჩემი წიგნი, რომელიც მკითხველის სამსჯავროზე გამომაქვს, იმ ისტორიული წყაროების ნაკრებია, რომელიც სხვადასხვა იტალიელ ავტორთა ნაშრომებიდანაა შერჩეული და ამოკრეფილი. იგი ფართო მკითხველისთვისაა გათვალისწინებული და ამიტომ, წერის უფრო მსუბუქი და სახალისო სტილი ვარჩიე. თუ რამდენად შევძელი, ეს უკვე მკითხველის განსასჯელია, წიგნი ორენოვანია. იტალიურ ენაზე ამ წიგნის წაკითხვა კი ენის შემსწავლელს ნამდვილად წაადგება. ისტორია ჯერ იტალიურადაა შედგენილი, შემდეგ კი ქართულად ნათარგმნი“ (ბუხნიკაშვილი 2011: 3). ჩვენ წიგნის შინაარსობრივ მხარეზე არაფერს ვიტყვით, თუმცა მაინც აღვნიშნავთ, რომ წიგნი სქემატურია, საერთოდ არ არის განხილული რომაული კულტურა და სოციალურ-ეკონომიკური საკითხები. კრიტიკას ვერ უძლებს ნაშრომის ტერმინოლოგიური მხარე. თავად ავტორი სხვებს საყვედურობს იტალიური ენის სიტყვების დამახინჯების გამო, მაგრამ თვითონ უგულვებელყოფს როგორც ქართულ სინამდვილეში არსებულ ტრადიციას, ასევე ლათინური სახელების წარმოთქმის წესებს და წერს, ისეთ ფორმებს, რომლებიც კრიტიკას ვერ უძლებენ, მაგ.: ოტტავიანო აუგუსტო, ტიბერიო, ადრიანო, მარკო აურელიო, ტეოდოზიო და ა.შ. გ. ბუხნიკაშვილი საერთოდ არ იცავს ლათინურ ენაში დამკვიდრებულ წარმოთქმის წესებს და მთლიანად მისდევს თანამედროვე იტალიურს, ამგვარი ფორმით მოხსენიება ძველი რომაელი მოღვაწეებისა დაუშვებლად მიგვაჩნია. ავტორი წერს, რომ იგი ისტორიკოსი არ არის, თუმცა ეს ინდულგენცია ვერ იქნება. თუნდაც ამგვარი პოპულარული ნაშრომების წერა უფრო მეტ პასუხისმგებლობას მოითხოვს და ზერეულე მიდგომა მიუღებელია.

რომის ისტორიის პოპულარიზაციის მიმართულებით ქართულ სინამდვილეში განუზომელი როლი შეასრულა ნათარგმნმა სამეცნიერო და მხატვრულმა ლიტერატურამ. ამ

მიმართულებით საქმიანობა საქართველოში ჯერ კიდევ გასული საუკუნის გარიჟრაჟზე დაიწყო. 1906 წელს ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ეგიდით გამოვიდა ორი, საკმაოდ, მნიშვნელოვანი წიგნი: პოლ გიროს წიგნი „რომაელების ძველი ისტორია“, რომელიც თარგმნა ვ. ლორთქიფანიძემ, ხოლო ნიკოლოზ გვენცელაძემ რუსულიდან თარგმნა „კაი გრაჰი და მისი ძმა ტიბერი“.

საბჭოთა პერიოდში და დამოუკიდებელ საქართველოში ლათინური ლიტერატურის არა ერთი ბრწყინვალე ძეგლი ითარგმნა. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია პუბლიუს ვირგილიუს მაროს „ენეიდა“, რომელიც რომან მიმინოშვილმა თარგმნა. დამოუკიდებელ საქართველოში მთარგმნელობითი საქმიანობა შედარებით მინელდა, თუმცა 2017 წელს ქართულ ენაზე გამოიცა სექსტიუს იულის ფრონტინუსის საკმაოდ საინტერესო თხზულება „სტრატეგემები,“ რომელიც ახალგაზრდა მკვლევრებმა ნიკა ხოფერიამ და ლევან ტავლალაშვილმა თარგმნეს. უკანასკნელ პერიოდში გამოცემული თარგმნილი სამეცნიერო ნაშრომებიდან აღსანიშნავია თეოდორ მომზენის „რომის ისტორიიდან“ ის ნაწილები, რომელიც აღმოსავლეთის პროვინციებს შეეხება. აღნიშნული ნაწილები თარგმნა გოდერძი რუხაძემ.

2021 წელს მკითხველმა იხილა კლასიკური ფილოლოგიის სპეციალისტის გიორგი უგულავას ნაშრომი „პოლიტიკური მოტივები რომაულ ლიტერატურაში“ (უგულავა 2021). ამ გამოკვლევაში განხილულია პოლიტიკური მოტივები გვიანი რესპუბლიკისა და ადრეული პრინციპატის პერიოდის მხატვრულ ლიტერატურაში (ძვ. წ. I – ახ. წ. I სს). ნაჩვენებია, თუ როგორ ხედავენ რომაელი ავტორები სახელმწიფოს მოწყობის საკითხებს და რა გავლენა ჰქონდა მათ შემოქმედებაზე პოლიტიკურ და ისტორიულ რეალობას. წიგნი ამ ეპოქის ყველა მნიშვნელოვან ავტორს მიმოიხილავს და სამივე ძირითად ჟანრს – ეპოსი, დრამა, ლირიკა – მოიცავს, რაც დაინტერესებულ მკითხველს საშუალებას აძლევს რომაული პოლიტიკური აზრის განვითარების სრული სურათი აღიქვას.

დასკვნა

როგორც ვნახეთ, რომის ისტორიის შესწავლამ ქართულ სინამდვილეში საკმაოდ ძნელი და ხანგრძლივი გზა განვლო. მთელი ეს გზა რამდენიმე ძირითადად პერიოდად შეიძლება დავყოთ:

1. პირველი პერიოდი ემთხვევა ადრეული და განვითარებული ფეოდალიზმის ხანას, როდესაც ქართული საისტორიო მწერლობა თავისი განვითარების ზენიტშია და ის საკმაოდ აქტიურად ინტერესდება რომის ისტორიის მთელი რიგი საკითხებით. მართალია, ქართული ფეოდალური სახელმწიფო, ხშირად, მეტად რთულ მდგომარეობაში იყო, თუმცა მიუხედავად გარკვეული სიძნეელებისა, ადრეფეოდალური და განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის ქართულ საისტორიო მწერლობაში მაინც საკმაოდ მოიპოვება ანტიკურობის გამოძახილი, ცნობები რომის ისტორიიდან, ლიტერატურიდან, მითოლოგიიდან, რომლებიც აცნობდა ჩვენს წინაპრებს ანტიკური მწერლების თხზულებებს, შეხედულებებს. ყველაფერი ეს კი ნოყიერ ნიადაგს ქმნიდა იმ კულტურულ-ლიტერატურული და ფილოსოფიური აღმავლობისათვის, რომელმაც გარკვეულ პოლიტიკურსა და სოციალურ-ეკონომიკურ პირობებში, მძლავრად იფეთქა ჩვენში XI საუკუნიდან. XIII საუკუნის შუა ხანებიდან მუსულმანური აღმოსავლეთის გამუდმებული თავდასხმების გამო ქართული მეცნიერული აზრის განვითარება და კულტურული კავშირი დასავლეთთან დიდი ხნით შეფერხდა. მას შემდეგ რაც ოსმალებმა 1453 წელს კონსტანტინოპოლი აიღეს ევროპასთან ურთიერთობის ეს გზა საბოლოოდ დაიგმანა.

2. მეორე მნიშვნელოვან პერიოდად უნდა ჩაითვალოს XVIII საუკუნე, როდესაც სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოდის ვახუშტი ბატონიშვილი. XIV საუკუნიდან ვიდრე XVIII საუკუნემდე, ქართული საისტორიო მწერლობა დაქვეითების გზას ადგა. სამეფო-სამთავროებად დაშლილი სახელმწიფოს შიდა პოლიტიკური და მძიმე საგარეო ვითარება, ცხადია, პროპორციულად აისახებოდა ისტორიოგრაფიის განვითარებაზეც. XV-XVIII საუკუნეების ქართული საისტორიო მწერლობა ძლიერ სპარსულ გავლენას განიცდიდა და მოწყვეტილი იყო იმ ცვლილებებს, რასაც იმ დროის ევროპაში ჰქონდა ადგილი. შესაბამისად, ამ პერიოდის ქართული საზოგადოებრივი აზრი და ისტორიული მწერლობაც ნაკლებად ინტერესდებოდა ანტიკური და მათ შორის, რომის ისტორიის საკითხებით, მაშინ როცა რენესანსის ეპოქის ევროპაში ხელახლა აღმოაჩინეს ანტიკური და მათ შორის რომაული, კულტურის მწვერვალები. XVIII საუკუნეში ეს ვითარება იცვლება, კერძოდ, ვახტანგ მეექვსის ეპოქაში დაიწერა „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელება, რომელიც ახალ ეტაპად შეიძლება ჩაითვალოს ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში. სწორედ, XVIII საუკუნეში გამოდის

სამოღვაწეო ასპარეზზე ქართული მეცნიერების ერთ-ერთი ყველაზე კოლორიტული ფიგურა ვახუშტი ბატონიშვილი, რომელიც თავის ეპოქალურ ნაშრომში „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, არაერთხელ ეხება რომის ისტორიის საკითხებს. ვახუშტი კარგად იცნობს რომის იმპერიას, ვინაიდან საქართველოს ისტორიის ყოველი მოვლენის დასახელებისას ის პარალელს ავლებს მსოფლიოს ისტორიასთან ან რომის იმპერიის რომელიმე კეისრის მმართველობასთან.

რომაული წარმართული მითოლოგია ფართო გამოძახილს ჰპოვებს ცნობილი ქართველი ენციკლოპედისტის იოანე ბატონიშვილის ნაშრომში „კალმასობა“ ანუ „ხუმარსწავლა“. უნდა აღინიშნოს, რომ იოანე ბატონიშვილია პირველია, რომელმაც მოკლედ, მაგრამ გადმოსცა რომის ისტორია და ამასთან ერთად ეს ყველაფერი დიალოგის სახით მოახერხა, რაც შემთხვევითი არ ყოფილა, ამითი იოანე ბატონიშვილი ცდილობდა მკითხველისთვის შესწავლის პროცესი გაემარტივებინა. იგი მარტივი და გასაგები ენით ცდილობდა იმ დროის მკითხველთათვის მიეწოდებინა ინფორმაცია რომის ისტორიის საკვანძო საკითხების შესახებ, რასაც ავტორმა წარმატებით გაართვა თავი.

XVIII და XIX საუკუნეების ქართული მოწინავე ინტელიგენცია რუსეთის საშუალებით ეცნობოდა ევროპულ და ანტიკურ მემკვიდრეობას. ქართველთაგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო რუსეთი შეიქნა ის ხიდი, რომელიც საქართველოს ევროპულ კულტურასთან და მისი საშუალებით ანტიკურობასთან აკავშირებდა.

3. რომაული სამყაროს შესწავლის მიმართულებით მესამე და ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან ეპოქას XIX საუკუნე წარმოადგენს. ამ დროის ისტორიკოსები აღჭურვილნი არიან მოწინავე ევროპული იდეებით და აქტიურადაც იყენებენ მათ სამეცნიერო კვლევა-ძიებისას. თუ XIX საუკუნემდე რომაული სამყაროთი დაინტერესებას, მეტწილად, ეპიზოდური ხასიათი ჰქონდა, XIX საუკუნის ისტორიოგრაფია რომის ისტორიის საკითხებს უკვე სისტემურად მიუდგა და რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, სწორედ ამ პერიოდიდან იწყება რომსა და საქართველოს შორის ურთიერთობების მეცნიერული კვლევა-ძიება და ამ საქმისათვის მეცხრამეტე საუკუნის ქართველმა ისტორიკოსებმა გამოიყენეს არა მხოლოდ ქართულენოვანი საისტორიო წყაროები და მატრიანეები, არამედ ბერძნულ და ლათინურ ენაზე შექმნილი საისტორიო თხზულებებიც. ამ მიმართულებით განსაკუთრებულადაა გამოსაყოფი სულხან ბარათაშვილის ნაშრომები. სულხან ბარათაშვილი თავის ნაშრომში „საქართველოს ისტორია“, ჩვენი ქვეყნის წარსულზე საუბრისას კარგად ხსნის იმ საერთაშორისო კონტექსტს,

რაც მსჯელობისა და დასკვნის გამოსატანად არის საჭირო. მიუხედავად იმისა, რომ ზოგან არის ცთომილებები, ეს ჩრდილს ვერ აყენებს თავად თხზულების მნიშვნელობას, მით უმეტეს, რომ სულხან ბარათაშვილი ამ ყველაფერს მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში წერდა.

4. რომის ისტორიის შესწავლამ ქართულ სინამდვილეში თავის ზენიტს მეოცე საუკუნეში მიაღწია, თუმცა მთელი მეოცე საუკუნის მოქცევა ერთ პერიოდში გაუმართლებლად მიგვაჩნია. რომის ისტორიის შემსწავლელ მეოცე საუკუნის ისტორიოგრაფიაში ცალკე უნდა გამოიყოს ხანმოკლე, მაგრამ მეტად ნაყოფიერი პერიოდი, კერძოდ 1918-1921 წლების საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა. ეს არის ჩვენი ქვეყნის წარსულის ერთი უმნიშვნელოვანესი პერიოდი, რომელსაც ცნობილმა ქართველმა ემიგრანტმა მწერალმა და ჟურნალისტმა კარლო ინასარიძემ „საქართველოს პატარა ოქროს ხანა“ უწოდა (ინასარიძე 1984). საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში ფართო გასაქანი მიეცა ეროვნული სკოლის მშენებლობას. ეს პერიოდი ქართველ მკვლევართაგან სამართლიანადაა შეფასებული, როგორც „ქართული სკოლის მკვდრეთით აღდგომა.“ (საყვარელიძე 1992: 101) სწორედ, ამ ეროვნული სკოლის მშენებლობის ნაწილი იყო რომის ისტორიაში სასკოლო სახელმძღვანელოების გამოცემა, რომელთა ავტორებიც იყვნენ დიმიტრი უზნაძე და ალექსანდრე წერეთელი. დიმიტრი უზნაძისა და ალექსანდრე წერეთლის ავტორობით გამოსული რომის ისტორიის სახელმძღვანელოები თვისებრივ სიახლეს წარმოადგენდა იმ დროის ქართული პედაგოგიური და ისტორიული მეცნიერებისათვის. ამ სახელმძღვანელოებს ნათლად ეტყობოდა ევროპული ისტორიოგრაფიული სკოლების, განსაკუთრებით კი, გერმანული და რუსული სკოლების კეთილისმყოფელი გავლენა. 1921 წელს საქართველოს გასაბჭოებით დასრულდა ეს მნიშვნელოვანი ეპოქა და ქართული ისტორიული მეცნიერების განვითარების გეზიც მკვეთრად შეიცვალა.

5. 1921 წლიდან მოყოლებული მთელი 70 წელიწადი ისტორიული მეცნიერება იდეოლოგიურ მარწუხებში აღმოჩნდა მოქცეული, თუმცა სწორედ, ამ პერიოდში შეიძლება ითქვას, რომ ჩამოყალიბდა რომის ისტორიის შემსწავლელი ქართული სამეცნიერო სკოლა. ამ სამეცნიერო სკოლის ჩამოყალიბებაში განუზომელი როლი შეასრულა 1918 წელს ივანე ჯავახიშვილის თაოსნობით პირველი ქართული უნივერსიტეტის დაარსებამ, ხოლო მოგვიანებით მეცნიერებათა აკადემიის ჩამოყალიბებამ. საბჭოთა პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში სამეცნიერო ინტერესის სამი ძირითადი მიმართულება შეიძლება გამოიყოს: 1. რომის ისტორიის სოციალურ-ეკონომიკური საკითხები, განსაკუთრებით, მონობა

და მონათმფლობელური მეურნეობის საკითხი რომში, რომელსაც იმ დროის მკვლევარი იშვიათად თუ აუვლიდა გვერდს. ცხადია, რომ ამ საკითხებით ავტორთა დაინტერესებას, გარდა მათი სუბიექტური ფაქტორებისა ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ საბჭოთა კავშირში გაბატონებული ისტორიული მატერიალიზმის პრინციპი და მარქსისტული მოძღვრება ისტორიის მამოძრევებელ ძალად კლასთა შორის ბრძოლასა და ეკონომიკურ ფაქტორს მიიჩნევდა. სწორედ ამიტომაც, არაერთი ქართველი ისტორიკოსი დაინტერესდა ამ საკითხებით და მათ გამოკვლევებაც უძღვნა; 2. სოციალურ-ეკონომიკური საკითხების გარდა ქართული სამეცნიერო სკოლა წმინდა ემპირიულ საკითხებსაც აქტიურად იკვლევდა. განსაკუთრებულად უნდა აღინიშნოს ის ნაშრომები, რომლებშიც განხილულია ლათინურ და ძველ ბერძნულ წყაროებში დაცული ცნობები ქართული სამეფოებისა და ქართული ტომების შესახებ და ამასთანავე ის ნაშრომები, რომლებიც ქართულ სამეფოებსა და რომის იმპერიას შორის არსებულ ურთიერთობებს შეეხება; 3. ქართველი ისტორიკოსები აქტიურად მუშაობდნენ რომის პოლიტიკური ისტორიის საკითხებზეც, რომაული კულტურისა და ისტორიოგრაფიის თემატიკაზე და ქართული სინამდვილის გათვალისწინებით მათ არაერთი სიახლის შემოტანაც შეძლეს. ასევე ქართულმა სამეცნიერო სკოლამ დიდი შრომა გასწია რომის ისტორიის პოპულარიზაციის მიმართულებით. ქართველმა ისტორიკოსებმა გამოსცეს არაერთი სამეცნიერო-პოპულარული ნაშრომი, რომელიც მკითხველთა ფართო წრისთვის იყო განკუთვნილი. ასევე განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ის გარემოებაც, რომ სწორედ, საბჭოთა პერიოდში პროფ. ალექსანდრე წერეთლის ავტორობით გამოიცა რომის ისტორიის პირველი საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელო.

საბჭოთა პერიოდში რომის ისტორიის შემსწავლელმა ქართულმა სამეცნიერო სკოლამ დიდი შრომა გასწია. ქართულმა ისტორიოგრაფიამ მიუხედავად მძლავრი იდეოლოგიური დოგმებისა, მაინც მოახერხა, მეტწილად, სწორი აქცენტებითა და კატეგორიებით შეესწავლა რომის ისტორიის მთელი რიგი აქტუალური საკითხები, განსაკუთრებით კი რომსა და ქართულ სამეფოებს შორის არსებული ურთიერთობები. სსრკ-ის ნგრევის შემდეგ, სამწუხაროდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულმა სამეცნიერო სკოლამ ზოგი მიმართულებით რეგრესი განიცადა, განსაკუთრებით ეს შეეხება რომის ისტორიის სოციალურ-ეკონომიკური საკითხების კვლევას, თუმცა გამოიკვეთა, კვლევის სრულად ახალი მიმართულებებიც.

6. საბჭოთა კავშირის დანგრევის შემდეგ ქართული ისტორიული მეცნიერება იდეოლოგიური დოგმებისგან განთავისუფლდა. მართალია, ჯერჯერობით რომის ისტორიის

შესწავლის მიმართულებით ქართულ ისტორიოგრაფიაში პროგრესი ნელა მიმდინარეობს, თუმცა პირველი სერიოზული ნაბიჯები უკვე გადადგმულია, მაგალითად, გადაისინჯა მთელი რიგი მარქისტული დებულებები, რომლებიც ჭეშმარიტების უკანასკნელ ინსტანციად იყო მიჩნეული, ქართველ ისტორიკოსთა ყურადღების არეალში მოექცა რომის რელიგიური ცხოვრება, რომელსაც საბჭოთა პერიოდში ნაკლებად იკვლევდნენ. ამასთანავე, თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში არ განელებულა ინტერესი ქართულ-რომაული ურთიერთობებისადმი, გაგრძელდა ლათინური ლიტერატურული ნიმუშების თარგმნა. ეს ყველაფერი მაინც, საკმაოდ სოლიდურად გამოიყურება, ამასთან თანამედროვე ქართული საისტორიო მეცნიერება აქტიურად ცდილობს ამ ყველაფრის დახვეწასა და სრულყოფას.

დამოწმებული ლიტერატურის ნუსხა:

წიგნები:

1. **ალექსიშვილი 1953:** მ. ალექსიშვილი, აი, რას ამბობს ისტორია, საბლიტგამი, თბ., 1953 წ.;
2. **ალექსიშვილი 1947:** მ. ალექსიშვილი, ათენის მონათმფლობელური დემოკრატია, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1947 წ.;
3. **ალექსიშვილი 1961:** მ. ალექსიშვილი, გაიუს იულიუს ცეზარი, გამომცემლობა „ნაკადული“, თბ., 1961 წ.;
4. **ალექსიშვილი 1971:** მ. ალექსიშვილი, მონობა ანტიკურ ქვეყნებში, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1971 წ.;
5. **ალექსიშვილი 1974:** მ. ალექსიშვილი, მონობა და მონათმფლობელური იდეოლოგია ანტიკურ სამყაროში, გამომცემლობა „განათლება“, თბ., 1974 წ.;
6. **აპიანე 1959:** აპიანე, მითრიდატეს ომების ისტორია, ქართულად თარგმნა, შესავალი და სამიბელი დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, სახელმწიფო გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1959;
7. **ასათიანი 1996:** ვ. ასათიანი, ანტიკური და ბიზანტიური ტრადიციები ძველ ქართულ მწერლობაში, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1996;
8. **ასათიანი 1987:** ვ. ასათიანი, ანტიკურობა ძველ ქართულ მწერლობაში, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1987;
9. **ასათიანი 2021:** ვ. ასათიანი, ანტიკური კულტურა (ბიზანტია და საქართველო), პროგრამა „ლოგოსი“, თბ., 2021;
10. **ახმეტელი, ლორთქიფანიძე 2019:** ნ. ახმეტელი, ბ. ლორთქიფანიძე, ისტორია 7 მოსწავლის წიგნი, გამომცემლობა „დიოგენე“, თბ., 2019;
11. **ბარამიძე 1968:** არჩ. ბარამიძე, ისევ ლეონტი მროველის თხზულების ერთი ადგილის განმარტებისათვის, ქართული ისტორიოგრაფია I, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1968;
12. **ბარათაშვილი 1895ა:** ს. ბარათაშვილი, საქართველოს ისტორია, რვეული I, საქართველოს ძველი ისტორია, ქუთ., 1895;
13. **ბარათაშვილი 1895ბ:** ს. ბარათაშვილი, საქართველოს ისტორია, რვეული II, საქართველოს საშუალო საუკუნეების ისტორია, ქუთ., 1895;

14. **ბასილაძე 2013:** ნ. ბასილაძე, ქართული პედაგოგიკის ისტორია, გამომცემლობა „ლაზარე“, ბა., 2013 წ.;
15. **ბატონიშვილი 1885:** ვ. ბატონიშვილი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული ახლად შეძენილის არქეოლოგიურისა და ისტორიული ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ. ნაწილი პირველი, ტფ., 1885;
16. **ბატონიშვილი 1973:** ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. სახელმწიფო გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1973;
17. **ბატონიშვილი 1848:** თ. ბატონიშვილი, ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გიორგისა, რომელ არს სრულიად საქართველოსა / ქმნილი საქართველოს მეათცამეტის მეფის გიორგის-ძის თეიმურაზისაგან. სტამბასა შინა სამეცნიერო აკადემიისასა, პეტ., 1848;
18. **ბატონიშვილი 1990:** იოანე ბატონიშვილი, ხუმარსწავლა, წიგნი I, თბილისი, „მერანი“, 1990;
19. **ბატონიშვილი 1991:** იოანე ბატონიშვილი, ხუმარსწავლა, წიგნი II, თბილისი, „მერანი“, 1991;
20. **ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები 1998:** ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები, რედ. გრანი ქავთარია, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1998;
21. **ბუხნიკაშვილი 2011:** გ. ბუხნიკაშვილი, იტალიის ისტორია ძველი რომი ტ. 1, გამომცემლობა „თამარიონი“, თბ., 2011 წ.;
22. **გაბაშვილი 1969:** ვ. გაბაშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონი, გამოჩენილ ადამიანთა ცხოვრება, გამომცემლობა „ნაკადული“, თბ., 1969;
23. **გამრეკელი 2004:** გ. გამრეკელი, ამიანე მარცელინე როგორც ისტორიკოსი და პოლიტიკური მოაზროვნე, ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 2004 წ.;
24. **გამყრელიძე, გელაშვილი 2000:** ლ. გამყრელიძე, მ. გელაშვილი, დამოუკიდებელი სამუშაოების, დავალებების და ტესტების კრებული ძველი მსოფლიოს ისტორიამი, VI კლასელთათვის, თბ., 2000 წ.;

25. **გოგებაშვილი 1990:** ი. გოგებაშვილი, რჩეული თხზულებანი ტ. II, გამომცემლობა „განათლება“, თბ., 1990 წ.;
26. **გოგოლაშვილი 1968:** რ. გოგოლაშვილი, ანტიკური მონობის ზოგიერთი საკითხის კვლევისთვის, თსუ შრომები ტ. 127, თბ., 1968 წ.;
27. **გოგოლაშვილი 1983:** რ. გოგოლაშვილი, აღმოსავლური და ანტიკური მონობის ზოგი საკითხის შესახებ, თსუ შრომები ტ. 243, თბ., 1983 წ.;
28. **გოგოლაშვილი 1981:** რ. გოგოლაშვილი, განთავისუფლებული მონები (ლიბერტინები), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1981 წ.;
29. **გოგოლაშვილი 1960:** რ. გოგოლაშვილი, მონების განთავისუფლება ძველ რომში, როგორც სოციალურ-ეკონომიკური მოვლენა, თსუ შრომები ტ. 87, თბ., 1960 წ.;
30. **გოგოლაშვილი 1958:** რ. გოგოლაშვილი, მონათა განთავისუფლების საკითხს რომის იმპერიის დასაწყისში, თსუ შრომები ტ. 69, თბ., 1958 წ.;
31. **გოზალიშვილი 1998:** გ. გოზალიშვილი, ტაციტუსი, წიგნში: ბერძენი და რომაელი ისტორიკოსები, რედ. გრანი ქავთარია, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1998 წ.;
32. **გორგაძე 1957:** ალ. გორგაძე, ისტორიის სწავლების მეთოდიკა, სამეცნიერო-მეთოდური კაბინეტის გამომცემლობა, თბ., 1957 წ.;
33. **გორგაძე 1920:** ს. გორგაძე, საქართველოს ძველი ისტორია, ქუთ., 1920 წ.;
34. **გორდეზიანი 2007:** რ. გორდეზიანი, მედიტერანულ-ქართველური მიმართებები ტ. III, ეტრუსკული, გამომცემლობა „ლოგოსი“, თბ., 2007 წ.;
35. **გორდეზიანი 1999:** ლ. გორდეზიანი, B-ხაზოვანი ტექსტების DO-E-RO ძველი სამყაროს სოციალური ისტორიის კონტექსტში, გამომცემლობა „ლოგოსი“, თბ., 1999 წ.;
36. **კასიოსი 1966:** დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და შესავალი და კომენტარები დაურთო ნოდარ ლომოურმა, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1966;
37. **დუნდუა 2008:** თ. დუნდუა, მითრიდატე უმცროსი – იყო თუ არა ის რომის მოკავშირე? გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბ., 2008 წ.;
38. **დუნდუა 2006:** თ. დუნდუა, რომაული ფული საქართველოში, გამომცემლობა „მერიდიანი“, თბ., 2006;

39. **ვახუშტი 1885:** ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული ახლად შეძენილის არქეოლოგიურისა და ისტორიული ცნობებით დ. ზ. ბაქრაძის მიერ. ნაწილი პირველი, ტფ., 1885;
40. **ვარდოსანიძე, ჩიმაკაძე, ცქიტიშვილი 1999:** ს. ვარდოსანიძე, ზ. ჩიმაკაძე, ე. ცქიტიშვილი, „ისტორიის სწავლების მეთოდика,“ თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური უნივერსიტეტი, თბ., 1999 წ.;
41. **ზინოვიევი 1950:** მ. ზინოვიევი, ისტორიის სწავლების მეთოდика საშუალო სკოლაში, სამეცნიერო-მეთოდური კაბინეტის გამომცემლობა, თბ., 1950 წ.;
42. **თარგამაძე 2019:** ზ. თარგამაძე, ქართველთა თვითცნობიერება, ისტორიული ასპექტები, XVIII საუკუნე, გამომცემლობა „მერიდიანი“, თბ., 2019;
43. **თვალiaშვილი, ჩიკვაძე 1995ა:** ქ. თვალiaშვილი, ც. ჩიკვაძე, ძველი მსოფლიოს ისტორია, I ნაკვეთი ძველი აღმოსავლეთი და უძველესი საბერძნეთი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, თბ., 1995 წ.;
44. **თვალiaშვილი, ჩიკვაძე 1995ბ:** ქ. თვალiaშვილი, ც. ჩიკვაძე, ძველი მსოფლიოს ისტორია, II ნაკვეთი ძველი საბერძნეთი და ძველი რომი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, თბ., 1995 წ.;
45. **თოდუა 2008:** თ. თოდუა, ძველი კოლხეთი და გარე სამყარო, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 2008 წ.;
46. **ინასარიძე 1984:** კ. ინასარიძე, პატარა „ოქროს ხანა“: საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა, დაბეჭდილია საბეჭდო მანქანაზე, მიუნხენი, 1984 წ.;
47. **კოვალიოვი 1954:** ს. კოვალიოვი, „ძველი მსოფლიოს ისტორია,“ სახელმწიფო გამომცემლობა, თბ., 1954 წ.;
48. **კოროვკინი 1958:** ფ. კოროვკინი, „ძველი მსოფლიოს ისტორია,“ გამომცემლობა „განათლება“, თბ., 1958 წ.;
49. **ლორთქიფანიძე 1989:** მ. ლორთქიფანიძე. რა არის ქართლის ცხოვრება, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1989;
50. **მარქსი, ენგელსი 1954:** კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, კომუნისტური პარტიის მანიფესტი, სახელმწიფო გამომცემლობა, თბ., 1954 წ.;
51. **მარქსი 1952:** კ. მარქსი, კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები, სახელმწიფო გამომცემლობა, თბ., 1952 წ.;

52. **მაშკინი 1951:** ნ. მაშკინი, რომის იმპერიის ისტორია: სპეციალური კურსი: მეთოდური სახელმძღვანელო, სამეცნიერო მეთოდური კაბინეტის გამომცემლობა, თბ., 1951. (თარგმანი ი. ფერაძე, რედაქტორი მ. ალექსიშვილი);
53. **მესხია 1939:** შ. მესხია, თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ტ. I, თბ., 1939;
54. **მოდეზაძე 2002:** მ. მოდეზაძე, ძველი მსოფლიო ისტორია, VI კლასის დამხმარე სახელმძღვანელო, საგამომცემლო სახლი „ბიზნეს-კურიერი“ თბ., 2002 წ.;
55. **მშვილდაძე 2005:** მ. მშვილდაძე, რომი და აღმოსავლური რელიგიები ახ.წ. I-III სს., გამომცემლობა „ენა და კულტურა“, თბ., 2005 წ.;
56. **მშვილდაძე 1997:** მ. მშვილდაძე, რომის XV ლეგიონთან დაკავშირებული გემები ბიჭვინთის ნაქალაქარიდან, კრებულში: კულტურის ისტორიის საკითხები III, თბ. 1997 წ.;
57. **ნადირაძე 2012:** ქ. ნადირაძე, ქართული ისტორიოგრაფია, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბ., 2012;
58. **ნიკოლსკი 1934:** ნ. ნიკოლსკი, „წინაკლასობრივი, საზოგადოება, ძველი აღმოსავლეთი, ანტიკური ქვეყანა,“ ტფ., 1934 წ.;
59. **ნიშნიანიძე 1987:** ო. ნიშნიანიძე, ანტიკური სამყარო ქართულ შუასაუკუნოვან ისტორიოგრაფიაში (V-XIV სს), დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1987 წ.;
60. **პლუტარქე 1975:** პლუტარქე, რჩეული პარალელური ბიოგრაფიები, I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბ. 1975;
61. **საბერძნეთისა და რომის... 1937:** საბერძნეთისა და რომის ისტორიის პროგრამა: უნივერსიტეტისა და პედაგოგიური ინსტიტუტების ისტორიულ ფაკულტეტებისათვის, სახუნტის გამომცემლობა, თბ., 1937 წ.;
62. **საბერძნეთისა და რომის... 1939:** საბერძნეთისა და რომის ისტორიის პროგრამა, სახუნტის გამომცემლობა, თბ., 1939 წ.;
63. **საზოგადოებათმეცნიერება სკოლაში 1924:** „საზოგადოებათმეცნიერება სკოლაში.“ ა. ეფრემინის და ვად. სმუშკოვის რედაქციით, საქართველოს განათლების მუშაკთა სახლის გამოცემა, ტფ., 1924 წ.;

64. **სანიკიძე 1989:** ლ. სანიკიძე, კეისარიადა, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1989 წ;
65. **სანიკიძე 1976:** ლ. სანიკიძე, კვერთხი ეშმაკთა, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1976 წ;
66. **სანიკიძე 1970ა:** ლ. სანიკიძე, მარიუსი და სულა (რომაული ქრონიკები), გამომცემლობა „ნაკადული“, თბ., 1970 წ;
67. **სანიკიძე 1970:** ლ. სანიკიძე, რომის გვიანდელი რესპუბლიკა, გამომცემლობა „განათლება“, თბ., 1970 წ.;
68. **სანიკიძე 1984:** ლ. სანიკიძე, რომის იმპერია, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1984 წ.;
69. **საქართველოს ისტორიის ნარკვევები 1970:** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1970;
70. **საქართველოს მეფეები 2007:** საქართველოს მეფეები, რედაქტორები მარიამ ლორთქიფანიძე, როინ მეტრეველი, გამომცემლობა „ნეკერი“, 2007;
71. **საყვარელიძე 1992:** გ. საყვარელიძე, მკვდრეთით აღდგომა ქართული სკოლისა (1918-1921), თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1992 წ.;
72. **სერგევი 1940:** ვ. სერგევი, ძველი რომის ისტორიის ნარკვევები, სტალინის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, ნაწ. 1, თბ., 1940 წ.;
73. **სერგევი 1941:** ვ. სერგევი, ძველი რომის ისტორიის ნარკვევები, სტალინის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, ნაწ. 2, თბ., 1941 წ.;
74. **სურგულაძე 2013ა:** კ. სურგულაძე, ძველი რომის ისტორიის წყაროთმცოდნეობა და ისტორიოგრაფია. გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბ., 2013;
75. **სურგულაძე 2019:** კ. სურგულაძე, ძველი რომი, ტ. I., ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, ბათუმი, 2019;
76. **სურგულაძე 2013ბ:** კ. სურგულაძე, მონობა ძველ რომში, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბ., 2013 წ.;
77. **სურგულაძე 1989:** კ. სურგულაძე, ციცერონი და რომის აზიური პოლიტიკა, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბა., 1989 წ;

78. **სურგულაძე, გამყრელიძე, კიკნაძე, პატარიძე, კერესელიძე 2019:** მ. სურგულაძე, გ. გამყრელიძე, ზ. კიკნაძე, ლ. პატარიძე, ლ. კერესელიძე, ისტორია 7 მოსწავლის წიგნი, გამომცემლობა „ლოგოს პრესი“, თბ., 2019;
79. **ტაციტუსის ცნობები საქართველოს... 1973:** ტაციტუსის ცნობები საქართველოს შესახებ, ლათინური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალი ნარკვევითა და კომენტარებითურთ გამოსცა ალექსანდრე გამყრელიძემ, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1973 წ;
80. **უგულავა 2021:** გ. უგულავა, პოლიტიკური მოტივები რომაულ ლიტერატურაში, გამომცემლობა „ლოგოსი“, თბ., 2021 წ;
81. **უზნაძე 1920:** დ. უზნაძე, ძველი ისტორია სისტემური კურსი წ. II რომის ისტორია, წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამოცემა, ტფ., 1920 წ.;
82. **ფიფია 2006:** კ. ფიფია, რომაული სამყაროს კრიზისი და აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთი (ახ.წ. III ს.), თსუ-ს სოხუმის ფილიალის გამომცემლობა, თბ., 2006 წ;
83. **ფიფია 2005:** კ. ფიფია, რომი და აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთი I-II სს. გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბ., 2005 წ.,
84. **ფლავიუს არიანე 1961:** ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნ. კეჭაღმაძისა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1961 წ.;
85. **ქავთარია 2016:** გ. ქავთარია, რომის ისტორია, ტ. I, თსუ გამომცემლობა, თბ., 2016;
86. **ქავთარია 2020:** გ. ქავთარია, რომის ისტორია ტ. II, თსუ გამომცემლობა, თბ., 2020;
87. **ქავთარია 2018:** გ. ქავთარია, ფარნავაზი, გამომცემლობა პალიტრა L, 2018;
88. **ქავთარია 1990:** გ. ქავთარია, ძმები გრაკხუსები, თბ., თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1990 წ;
89. **ქართლის მოქცევა 2009:** ქართლის მოქცევა, ახალ ქართულზე გადმოღებული ტექსტი და ძველი ვერსიების რედაქცია ელგუჯა გიუნაშვილისა, გამოკვლევა, მიმოხილვა და კომენტარები ვახტანგ გოილაძისა, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბ., 2009;
90. **ქართლის ცხოვრება 1955:** ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. სახელგამი, თბ., 1955;

91. **ქართლის ცხოვრება 1959:** ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. სახელგამი, თბ., 1959;
92. **ქართლის ცხოვრება 1973:** ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. სახელმწიფო გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1973;
93. **ქართლის ცხოვრება 2012ა:** ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, თბ., 2012;
94. **ქართლის ცხოვრება 2012ბ:** ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, თბ., 2012;
95. **ქართლის ცხოვრება 2012გ:** ქართლის ცხოვრება, ტ. III, ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, თბ., 2012;
96. **ყაუხჩიშვილი 1957:** თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1957 წ;
97. **ყაუხჩიშვილი 1949:** ს. ყაუხჩიშვილი, ძველი ბერძნული ლიტერატურის ისორია, ტ. 2, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1949 წ;
98. **ყაუხჩიშვილი 1976:** თ. ყაუხჩიშვილი, ანტიკური სამყარო ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ჟამთააღმწერელი, ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1976 წ;
99. **წერეთელი 1959:** ა. წერეთელი, მარკუს ტულიუს ციცირონი: ცხოვრებისა და პოლიტიკური მოღვაწეობის მიმოხილვა, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1959 წ;
100. **წერეთელი 1918:** ა. წერეთელი, მსოფლიო ისტორია, ნაწ. 1, პირველდაწყებითი კურსი. ძველ საუკუნეთა ისტორია. „განათლების ამხანაგობის გამოცემა, ქუთ., 1918;
101. **წერეთელი 1920:** ა. წერეთელი, ძველ საუკუნეთა ისტორია, ქართული ბეჭდვითი ამხანაგობის გამოცემა, ტფ., 1920 წ;
102. **წერეთელი 1957:** ა. წერეთელი, ძველი რომი ტ. 1, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1957 წ.;

103. **წერეთელი 1992:** ა. წერეთელი, ძველი რომის ისტორია, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1992 წ.;
104. **შარაძე 1972:** გ. შარაძე, თეიმურაზ ბაგრატიონი, ცხოვრება, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1972;
105. **მიშულინი 1942:** „ძველი მსოფლიოს ისტორია,“ პროფ. ა.ვ. მიშულინის რედაქციით, სახელმწიფო გამომცემლობა, თბ., 1942 წ.;
106. **შესტაკოვი, ვოლობუევი 1979:** ძველი მსოფლიოს ისტორია მხატვრულ სახეებში, შემდგ. ა. ვ. შესტაკოვი და ო. ვ. ვოლობუევი, გამომცემლობა „განათლება“, თბ., 1979 წ.;
107. **ჯავახიშვილი 1979:** ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი I, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1979;
108. **ჯავახიშვილი 1977:** ი. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VIII, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1977;
109. **ჯავახიშვილი 1951:** ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია წ.1, სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 1951;
110. **ჯანაშია 1988:** ს. ჯანაშია, შავიზღვისპირეთის საისტორიო გეოგრაფია, შრომები. ტ. VI, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბ., 1988;
111. **ჯანელიძე 2005:** ო. ჯანელიძე, საქართველოს ისტორია, XIX საუკუნე, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, თბილისი, 2005;ფ
112. **ჭანტურია, ქადაგიძე, მელიქაძე 2020:** გ. ჭანტურია, მ. ქადაგიძე, გ. მელიქაძე, სასკოლო განათლების ისტორია 1990-2020 წწ., სტამბა „კოლორი“, თბ., 2020 წ.;
113. **Гоголашвили 1959:** Р. Гоголашвили, К вопросу об освобождении рабов в древнем Риме, Автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук, Изд-во ТГУ, Тб., 1959 წ.;
114. **Валлон 1941:** А. Валлон, История рабства в античном мире, ОГИЗ ГОСПОЛИТИЗДАТ, М., 1941 წ.;

115. **Инадзе 1953:** М. Инадзе, **К истории Грузии античного периода (Флавий Арриан и его сведения о Грузии), Автореф. дис., представ. на соискание учен. степ. канд. ист. наук, Изд-во ТГУ, Тб., 1953 წ.**;
116. **Куфтин 1949:** Б. Куфтин, Материалы к археологии Колхиди т.1, „Техника да Шрома“ Тб., 1949 წ.
117. **Ломоური 1981:** Н. Ю. Ломоური, Грузино-римские взаимоотношения. Ч. 1, Политические взаимоотношения, Изд-во Тбил. ун-та, Тбилиси, 1981;
118. **Меликишвили 1959:** Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, Изд-во АН Груз. ССР, Тб., 1959 წ.
119. **Феро 2010:** М. Феро, „Как рассказывают историю детям в разных странах мира,“ перевод с французского Е.И. Лебедевой, „Книжный Клуб 36.6“, М., 2010
120. **Штаерман 1964:** Е. Штаерман, Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике, „Наука“, М., 1964 წ.

პერიოდული გამოცემები:

121. **ამიანე მარცელინე და მისი... 1961:** ამიანე მარცელინე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, გეორგიკა ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ ტ. I, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და სიმ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961 წ., გვ. 75-165;
122. **ზარამიძე 1971:** ა. ზარამიძე, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. 1971, №4;

123. **გიორგაძე 1953:** გ. გიორგაძე, აი, რას ამბობს ისტორია, ჟურნ. დროშა №12, 1953 წ.;
124. **გორდეზიანი 2013:** რ. გორდეზიანი, ძველი რომი და ჩვენ, ჩემი სამყარო, 2013, №2, გვ. 70-77;
125. **დუნდუა 1974:** გ. დუნდუა, იჭრებოდა თუ არა მონეტა ვანში? მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №2, 1974 წ., გვ.146-157;
126. **დუნდუა 2009:** თ. დუნდუა, გნეუს პომპეუსის პორტრეტი და ქართული ნუმიზმატიკა, კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული XIII, 2009 წ.;
127. **ზარდალიშვილი 1953:** გ. ზარდალიშვილი, აი, რას ამბობს ისტორია, გაზ. კომუნისტი, 19 სექტემბერი, 1953 წ.;
128. **ინგოროყვა 1939:** პ. ინგოროყვა, ქართული ლიტერატურის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, ჟურნ. „მნათობი“, №10-11, თბ., 1939 წ.;
129. **კავკაზი 1861:** გაზ. კავკაზი, 1861, №53-70;
130. **კალანდაძე 2017:** მ. კალანდაძე, სუვერენულ საქართველოს რესპუბლიკაში 1918-1921 წლებში გამოსული მსოფლიო ისტორიის პირველი ეროვნული სასკოლო სახელმძღვანელოები, ანალები, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბ., 2017, გვ. 214-230;
131. **კეკელიძე 1944:** კ. კეკელიძე, ანტიკის გადანაშთები ძველ ქართულ მწერლობაში, აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის (ენიმკის) მოამბე ტ. XIV, 1944 წ.;
132. **ლომოური, გოგოლაშვილი 1980:** ნ. ლომოური, რ. გოგოლაშვილი, ისტორიკოსი, მკვლევარი (პროფესორ მ. ალექსიშვილის დაბადების 70 წლისთავის გამო), გაზ. კომუნისტი, 29 მაისი, 1980 წ.;
133. **ლომოური 1971:** ნ. ლომოური, პომპეუსის თავდასხმა იბერიაზე, ძეგლის მეგობარი, 1971, №27-28, გვ. 29-33;

134. **მელიქიშვილი 1984:** ნ. მელიქიშვილი, იოსებ ფლავიოსის „იუდეველთა სიბველეთა“ მთარგმნელის ვინაობისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, თბ., 1984, №4, გვ. 103-114;
135. **ნადირაძე 1997:** გ. ნადირაძე, წერილები, მნათობი, 1997, №5;
136. **ნიკოლოზიშვილი 2003:** ნ. ნიკოლოზიშვილი, ზაბილონიდან მირიანამდე, კლიო, 2003, №17;
137. **ნიშნიანიძე 1986:** ო. ნიშნიანიძე, ანტიკური სამყარო და ქართული შუასაუკუნეობრივი ისტორიოგრაფია (V-XIV სს.), განთიადი, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, ქუთ., 1986, №5;
138. **საქართველოს ცხოვრება 1913:** საქართველოს ცხოვრება 1469-1800-მდე ბატონიშვილი ვახუშტის მიერ, თბ., 1913;
139. **სურგულაძე 1990:** კ. სურგულაძე, ისტორიული ეპოპეა, გაზ. „საბჭოთა აჭარა“, 28 ივნისი, 1990;
140. **ქავთარაძე 2009:** გ. ქავთარაძე, არიან-ქართლის საკითხისათვის, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები IX, 2009;
141. **ქავთარია 2010ა:** გ. ქავთარია, არისტარქე – კოლხეთის მეფე, გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 2010, №57;
142. **ქავთარია 2010ბ:** გ. ქავთარია, ოლთაკე – კოლხეთის მეფე, გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, 2010, №52;
143. **ყორანაშვილი 2020:** გ. ყორანაშვილი, ძველი სამყაროს მესაიდუმლე პროფესორ ალექსანდრე წერეთლის დაბადების 130-ე წლისთავის გამო, გაზ. ლიტერატურული საქართველო №1, თბ., 2020 წ.;
144. **შველიძე 2013:** დ. შველიძე, 1832 წლის შეთქმულებითი მოძრაობა (და არა – შეთქმულება), ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, VII, თბ., 2013, გვ. 247-260;
145. **ცაიშვილი 1946:** ს. ცაიშვილი, სულხან ბარათაშვილი, მნათობი, 1946, №8;

146. **Голенко 1974:** К. Голенко, Аристарх Колхидский и его монеты, Вестник Древней Истории №4, 1974წ.,
147. **Леквинадзе 1967:** В. Леквинадзе, „Римский кирпич со штампом из Цихисдзири,“ Сообщения АНГССР, т. 45, №3, 1967, გვ. 799;
148. **Севастьянова 1950:** О. И. Севастьянова, Аппиан и его „Римская история“, ВДИ №2, 1950 წ;

ინტერნეტ რესურსები:

1. ქრისტიანთა მეათე დევნა – martlmadidebloba.ge/eklesiis_istoria_31.html
ბოლოს დამოწმებულია 10.07.2021;
2. <http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00007073/> – ვახუშტი ბატონიშვილის ბიოგრაფია. ბოლოს დამოწმებულია 31.08.2021.

In the history of the world civilization, A very special place is occupied by antiquity - Greece and Rome, the study of which has been the object of research of many scientists, scholars since the Middle Ages (especially).

Historiography is the science which studies historical writing art, its history. Moreover, its main aim is not conducting empirical research and studying the development of historical processes, but analyzing how the historical sense experiences certain evolution in different periods. It is from this point of view that the present work is analyzed, discussed, which partly determines its relevance and actuality.

Current work represents Historical, source scientific characteristic research, which is interdisciplinary. The research represents a radical revision of the existing approach to the issue. However, it is clearly desirable and even important not to underestimate the work of scholars who have made some contribution to the study of the subject.

In the following work, we have put a great effort by trying to observe the principles of objectivity and systematics, presenting new aspects and relevant arguments, to study problematic issues, parallels and relevant contexts which, in our opinion, are insufficiently represented in the works of scholars who deal directly or indirectly with this issue. The methodological approach of the research history is used in the work. In the reconstruction of the given centuries we rely on the sources of both sides. In addition, we use relevant written sources that shed some extra light on some issues.

In general, during the work on the dissertation, the existence of scarce theoretical materials related to this issue in the Georgian scientific space was revealed. Based on various authors and their papers, we have tried to clearly present the main trends that we encounter with the authors. However, we have tried to focus separately on the sources that different authors rely on in their works.

Relevance/ Actuality of the research issue. "Ancient", AKA old, for the humanists (XIV-XVI centuries) meant only the history and culture of Greece and Rome. Considering the fact that at that time neither the history of other ancient countries and regions nor the longest epoch in the history of mankind, which existed before the emergence of states and which in modern times is referred to as prehistoric, i.e. pre-state times, was not yet known. This term first appeared in the French scientific literature of the eighteenth century and referred to a special field of art of the ancient past. Due to the importance that the ancient Greek and Roman cultures attached to the development of further European civilization, the term "ancient" was used only by the ancient Greek and Roman cultures, civilizations named by us. The chronological framework of ancient civilization is as follows: B.C. VIII century - A.D. V century. In the history of ancient civilization, several local cultures stand out: 1. Greek - BC. V-IV centuries and 2. Roman - BC. II - A.D. I centuries. Moreover, The Hellenistic Era, aka the Era of Alexander Macedonian (second half of the 4th century BC), when the epicenter of the culture moved to the city of Alexandria, is also detached.

In our work, the Roman world in Georgian historiography is studied and analyzed. It is one of the most important periods to be placed within the chronological boundaries of the centuries.

Georgian historiography did not slow down the interest in Georgian-Roman relations, the translation of Latin literary works continued. All this, still, looks quite solid, while the contemporary Georgian Historical science actively struggles to refine the quality of works and make it perfect.

The path taken by the Georgian historians to study the history of Rome dynamically, the work of Georgian historians in this direction looks impressive and we consider their underestimation unjustified. We have tried to identify the light and shadows that exist in this direction, but in evaluating them we have always tried to find the "golden interval" that would allow us to take into account, consideration the conjuncture of the era in which they were engaged in scientific work. Proper evaluation of this work is so important that the future Georgian historiography should base further scientific research on the history of Rome on this past experience.

Aim of the research (The goal). The aim of the paper is to analyze the actual views by presenting the contribution of scientists working on this issue and to establish a more sober and relatively objective picture, which is one of the determinants of the relevance of the qualifying paper. Based on the results of the research, it is possible to conduct further historical and source research. Undoubtedly, it is interesting and never loses actuality about Georgia, which is why it deserves our attention and we think it needs more discussion and evaluation in the Georgian scientific space.

Research methods. Historical cognition and comparative analysis methods have been used in the research of the issue presented in this work; Monographs, scholarly articles, reports, memoirs and other important documents related to the research topic were critically analyzed, the comparison and analysis of which are valuable for the accuracy and objective evaluation of events.

Scientific novelty and practical significance. The dissertation is the first monographic research in the Georgian scientific space, in which based on Georgian, English and Russian scientific literature and sources, the main issues of presenting and covering the history of Rome in Georgia are discussed and studied in Georgian historiography. Obviously, we could not ignore the description of each epoch or particular writer and outline the general trends of the epoch. This dissertation will also serve as a study material for students of history (and not only) history. At the same time, it will help the reader or scholar, scientists who are interested in the issue to form a general idea about the issue and make it easier to work on the research topic. Therefore, our paper is, in a way, an attempt to fill this gap.

Based on various authors and their papers, we have tried to clearly present the main trends that we encounter with the authors. Moreover, we have tried to focus on the sources that different authors rely on in their works. The scientific literature and sources around the issue are also heterogeneous. During the research of the issue, Georgian, English and Russian language scientific literature, articles, reports, interviews, public statements, memoirs and various documents were found and discussed.

In the 20s and 30s of the XX century, by the authority of Alexander Tsereteli there was published several textbooks on the history of the ancient East (in two parts) and ancient Greece (in two parts). It should be underlined that Alexander Tsereteli still planned to write a university textbook on Roman history at that time, although his deportation to Central Asia in 1935 delayed the Georgian author's goal for some time. In the 20s and 30s of the 20th century, Russian-language textbooks on Roman

history were used as university textbooks, as evidenced by the fact that the textbooks published at that time contained Russian-language textbooks (Greek and Roman ... 1937; Greek and Roman ... 1939). As early as the 1940s and 1950s, the "Essays on the History of Ancient Rome" by the famous Russian historian Vladimir Sergeev, consisting of two adult volumes, was used as a guide to Roman history. F. Sergeev's work was translated from Russian by the famous Georgian historian and public figure Maxim Berdzenishvili, and the editor of the publication was Giorgi Gozalishvili. The first part of Sergeev's "History of Rome Essays" was published in 1940 and covered the period of the kings and the Republic (Sergeev 1940), and the second part, published in 1941, was about the Roman Empire (Sergeev 1940; Sergeev 1941). In connection with this guide it should be noted that it depends on a fairly wide range of sources. Sergeev has used, practically, all the sources that were known about the history of Rome at that time. Creating some inconsistency in the principle of distribution of materials in the textbook, Sergeev pays less attention to such an important issue as the Punic Wars. This can be explained by the fact that the subject of Vladimir Sergeev's direct research and narrow specialization was the period of the end and the principality of the republic, so the history of the earlier period is covered schematically. At the same time, it should be taken lightly for the textbook that it does not discuss Roman paganism and the entry of Eastern cults into the religious life of the Roman Empire. An exception in this respect is Christianity, to which one adult chapter in the textbook is devoted. It is impossible to properly assess the religious life of the Roman Empire without considering the Egyptian, Anatolian, and Syrian-Phoenician cults, so this circumstance is a serious defect for Sergeev's work. At the same time, Vladimir Sergeev in his "Essays on the History of Rome" can't ignore the Stalinist thesis about the slavery revolutions. Clearly, he mentions the invasions of the Barbarian tribes among the reasons for the fall of the Roman Empire, but being compelled to account for the conjuncture of the epoch, the work is full of quotations from Stalin.

During the same period, methodical textbooks were published in the history of the world, including Rome. These methodological manuals were intended for absence-format students department of the Pedagogical Institute. Methodological references to the history of Rome were discussed in the book "History of Ancient Countries: A Teaching-Methodological Guide" published in 1950, the authors of which were Prof. N. A. Mashkin and Assoc. D. C. Reader. In addition to this manual, a special issue of the Roman Empire was published in 1951. The course was a much more extended and supplemented edition. In general, it must be said that the publication of such methodological textbooks had two main reasons: 1. The methodical textbooks were obviously built on the principle of historical materialism and class struggle and aimed at establishing Marxist-Leninist-Stalinist dogmas; 2. Georgian-language scholarly works on the history of Rome were still scarce and marginal at that time. This condensed spec. Courses and translated literature somehow filled this vacuum. This vacuum in the direction of university textbooks, as rightly pointed out by prof. Kakhaber Surguladze, was conditioned by the fact that the writing of generalizing works was banned in the provinces of the Soviet Union at that time, and this activity was the prerogative of Moscow and Leningrad science. "Accordingly, any gaps in historiography were filled with translated books" (Surguladze 2013a: 222).

Alexander Tsereteli, who returned from migration in 1955, began to work actively on university history textbooks in Rome. His work Ancient Rome was published in two parts. The first volume was

read by the reader in 1957, and it covers the period from the founding of Rome in the second century BC, until the second half of the 2nd century, the era of the Civil War, and the second volume, published in 1961, covered the era of the Civil War and ended with the proclamation of the Principate. It seems that the author had conceived the University Textbook of Roman History in three parts, although the third part, which was to deal with the Roman Empire, was no longer published. In 1992, this two-volume textbook by Alexander Tsereteli, edited by Professor Nodar Lomour, was combined into one book and republished.

Alexander Tsereteli mentions in the preface of "Ancient Rome" about the circumstances that made him decide to write a university textbook: "Unfortunately, we have not yet found a scientifically covered course in the history of Rome in Georgian. This volume is the first attempt in this regard and contains the history of Rome from ancient times to the era of the Civil War. It is based on the transcripts of lectures I gave at Tbilisi State University and the data of new Soviet and foreign scientific literature available to me. Of course, this book will probably have its drawbacks, but I hope that honest criticism will help me to correct it "(Tsereteli 1957: Foreword).

Alexander Tsereteli mentions in the preface of "Ancient Rome" about the circumstances that made him decide to write a university textbook: "Unfortunately, we have not yet found a scientifically covered course in the history of Rome in Georgian. This volume is the first attempt in this regard and contains the history of Rome from ancient times to the era of the Civil War. It is based on the transcripts of lectures I gave at Tbilisi State University and the data of new Soviet and foreign scientific literature available to me. Of course, this book will probably have its drawbacks, but I hope that honest criticism will help me to correct it "(Tsereteli 1957: Foreword).

Alexander Tsereteli's textbook on Roman history was the first Georgian-compiled book in Roman history. The author begins the conversation by describing the geographical and natural conditions of the Apennine Peninsula. After that a. Tsereteli examines the Etruscan civilization in detail, especially with regard to their ethnicity (Tsereteli 1957: 21-52). It would be good for the author to separate the historical sources about Rome and the historiography of Rome, but he makes up for this by referring to Latin and ancient Greek historical sources about Rome, and in the text he himself examines not a single scholar Thus giving the reader some idea of the scientific schools of study in Rome. Generally speaking, the book is based on rich historical sources and scientific literature. This is confirmed by the extensive list of notes and references attached to the work.

Alexander Tsereteli describes the era of the Punic Wars in detail and concludes quite rightly: "Victory in this war (the Punic War) was of great importance for Rome. From a large Italian state, Rome has now become the most powerful slave-owning state, the hegemon of the entire western Mediterranean. At the same time, a new period of expansion begins - the penetration into the Hellenistic East, which is facilitated by the difficult international situation and internal crisis of the Hellenistic states "(Tsereteli 1992: 87). Here we mention one more circumstance. Alexander Tsereteli is categorically against the form "Carthage", which was introduced in the Georgian language from the Russian "Carpagene". He used Carthage, as it was pronounced by the Latins (Lat. Carthago).

The second volume of the history of ancient Rome does not cover the culture, historiography, literature, art of the civil war era. It is true that the era of the Civil War is a period full of events and the author also focuses on these political issues, but it would be better if he did not ignore these issues. Alexander Tsereteli, in his work, deals with the Roman faith in great detail and writes the following: "The ancient Roman religion was essentially formalistic in nature and mainly required strict observance of the rules. In both Greece and Rome a caste of priests did not emerge and petrified religious dogmatism did not develop. Therefore, the Hellenization of the Roman faith did not mean the transition from one type to another, but the adaptation of traditional Roman concepts to new living conditions and new worldviews" (Tsereteli 1957: 219). It was under these circumstances A. Tsereteli explained that even in the era of the Roman Republic, Eastern cults gained their great influence on Roman society. BC III-II centuries, the cult of the Great Mother spread from Anatolia to such an extent that the Roman Senate forbade citizens to participate in worship, and on the 186th year BC a decree was issued punishing the participants of the bacchanalia and orgies.

We strongly paid attention to the level of ideology of Alexander Tsereteli's textbooks and found that the name of Vladimir Lenin was never mentioned in either volume, while the names of Marx and Engels appear in three places in the first volume, also as references in the footnote. It is noteworthy that Tsereteli does not use the term "slave revolutions" anywhere, he writes "slave revolts" everywhere. Clearly, the reason for this was the so-called the policy of "warming", but the main reason was the scientific credo of Alexander Tsereteli. In 1930, when "Kondratievshchina" began in the USSR, Alexander Tsereteli, who was accused of being a non-Marxist, said at one of his sessions: This is an indication that Alexander Tsereteli's "Ancient Rome" was largely free of ideological dogmas, which is why it has not lost its relevance today, as it is still used as an auxiliary textbook in Georgian higher education.

To fill in the gaps in the direction of university history textbooks in Rome, which Prof. Alexander Tsereteli could not fulfill, Prof. Levan Sanikidze, the famous Georgian historian, actively tried. He defended his dissertation on the topic: "Roman expansion in Pontus and Transcaucasia (in the first half of the first century)", the official opponents were Giorgi Gozalishvili and Maxime Berdznishvili. In 1965, due to his doctoral dissertation at Tbilisi State University, "The Oriental Question in the History of the Roman Republic (200-60 BC)", he was awarded with the degree of Doctor of History. From 1975 until his death (2001) he headed the Department of Ancient World History. Levan Sanikidze is well known to the general public for his scientific-popular works in the history of Georgia, although he has many works dedicated to the history of Rome, we will name some of them: „Kingdom of Pontos”; „Caesariade”; „Marius and Sula: Romanian Chronicles”; „ At the Altar of Ares ”; “ The Age of Punic Wars ”, etc.

Prof. Levan Sanikidze was the author of several university textbooks in Roman history. In 1970 he published the book "The Late Roman Republic", which was approved as a textbook for students of the Pedagogical Institute. The paper highlights several key issues: the relationship between Rome and the East, the socio-economic issues of the late Republic, and the civil wars. The work begins with a description of the public and political life of Rome and the Eastern countries. The author discusses in detail the internal and external situation of the Hellenistic states and the Transcaucasian countries of

the III-II centuries, BC, and then moves on to the battles waged by the Romans to conquer the Balkan Peninsula and Asia Minor. The controversy between Rome and Pontus occupies a large place in the textbook, which is not accidental. It was the topic of Sanikidze's dissertation. This issue is all the more interesting because the kingdom of Pontus also included the territory inhabited by Georgian tribes (Sanikidze 1970: 16-17). Of particular importance were the university textbooks published by Levan Sanikidze in the history of the Roman Empire. Levan Sanikidze initially published the textbook of the Roman Empire in parts: the book published in 1969 was about the era of the principate, and the book published in 1972 was about domination. These books were the first attempt in Georgian historiography to create university textbooks on the history of the Roman Empire. Later Levan Sanikidze combined these two books into one textbook. Despite some shortcomings, this guide was of immense importance for its time. The main skeleton of the guide follows the chronological order of the Roman emperors, which makes the material easier to understand.

Recently, the Georgian scientific space has seen the university history textbooks of Rome, authored by the famous Georgian historian, Doctor of History Grani Kavtaria, "Brothers Gracchus", which was also published as a separate book. He is the author of numerous scientific and popular works in the history of Rome, studies the relations between Rome and Georgia, as well as published the magazine "Issues of Ancient World History." Grani Kavtaria continues his active scientific and pedagogical activity.

The first volume of its Roman history was published by the Georgian scientific space in 2016, and the second part was published in 2020 (Kavtaria 2016; Kavtaria 2020). The first volume discusses the history of Rome from the founding of the city in the 1st century BC, till the 60s. The book mainly covers the Republican era and shows the regularities that gradually led to Rome becoming first the hegemon of the Apennine Peninsula and then the Mediterranean. The second volume begins with the work of Julius Caesar and ends with the fall of the Western Roman Empire. The second volume is accompanied by definitions of terms, chronological tabulations and illustrations. Before talking directly about Roman history, the author goes into detail about Roman sources and Roman's historiography, which makes the book even better. It would be good for the author to review in a few words the geographical area and space where the Roman state originated, especially since today modern science, from Fernand Braudel, attaches special importance to the geographical factor. The textbook discusses in detail the **laws of the 12 tables**, given that it is the basis of the Roman legal system, it would be better for the author to tell more about it. At the same time, we note that the author uses the form "Caesar", which was established from Russian into Georgian, instead it was probably better to use Caesar and the name was derived directly from Latin. Especially since the whole book's names and geographical names are listed in Latin, except in this one case. The textbook, authored by Grani Kavtaria, provides the reader with a wealth of information about the spiritual life of the Romans. Topical and problematic issues of Roman culture, historiography, literature, faith are discussed.

In 2019, the work of Kakhaber Surguladze, Professor of Batumi Shota Rustaveli State University, was published „Old Rome (Ancient Rome) Vol 1 “. The chronological framework of the work dates back to and placed in 753-201 Years BC. The author quite rightly points out that "... the existence of various works of a general nature about ancient Rome makes it easier for the reader to better understand its

history. This is all the more necessary when in the age of the latest technology, when the reader is intensively provided with a huge amount of information on various issues; we think that it requires the existence of textbooks saturated with historiographical news and new interpretations of traditional facts. Therefore, we believe that it is justified for us to provide the audience with a general work on the history of ancient Rome ” (Surguladze 2019: 5). The author has conceived a textbook of Roman history in four books. The first volume, as we have mentioned, includes 753-201 years BC., the second volume - 201-44 years,BC., the third - 44, BC- 476,AD., while the fourth volume will be entirely devoted to the provincial life, culture, religion, military affairs of Rome, which is worthy of special mention. One of the most remarkable merits of the textbook is that it devotes extensive space to the sources and historiography of ancient Roman history.

Georgian scientific space is not pampered by such works, which increases its importance even more. The textbook well notes the geographical factors that contributed to the strength of Rome (Surguladze 2019: 264). The guide is accompanied by an extensive list of recommended literature and appendices listing key dates, consuls, dictators, triumphant, pontiffs, and more. Thus the book is perfectly held according to the criteria characteristic of a university textbook.

Georgian scholars-historians have done a great deal of work on university history textbooks in Rome. The quality of the textbooks has improved and improved from year to year, but we still note one circumstance that the textbooks lack the novelties and findings of foreign scientific centers for the study of Roman history, as well as the less important archaeological data that illuminate the Roman history day by day.

The structure of the work. The dissertation covers a total of 151 pages. We have divided the paper into four parts according to the separated epochs, and in each chapter we will talk about each separate epoch, the main scientific papers and scientists. The introductory part provides a small summary of the paper, the relevance of the research topic, research methods, scientific news and a review of the literature used. Conclusion, References.

Chapter 1 Historiography of issue

1.1. Sources

First of all, we used "Kartlis Tskhovreba-History of Georgia". In the following work we have quoted and certified the text of "Life of Kartli", which was published in 1955, edited by Simon Kaukhchishvili (Life of Kartli 1955). When talking about Vakhushti Batonishvili, we use Volume IV of "Kartlis Tskhovreba", which includes Vakhushti's works and which was published in 1973 and also edited by Simon Kaukhchishvili (Kartlis Tskhovreba 1973). Also talking about Vakhushti, we referred to his "History of Georgia", which was published in 1885 and which was being worked on in 1742-1745, but its completion was preceded by 30 years of intensive and tireless work (Vakhushti 1885). In some places we use the trilogy "Kartlis Tskhovreba" published in 2012 (Kartlis Tskhovreba 2012a; Kartlis Tskhovreba 2012b; Kartlis Tskhovreba 2012c). His text was published in 2009 by Elguja Giunashvili and Vakhtang Goiladze with appropriate editing and comments (Kartli Moktseva 2009).

In the same chapter we talk about Ioane Batonishvili's "Kalmasoba", which is a compilation, but with this work we can see the level of Georgian science at the turn of the XVIII-XIX centuries, the education of Ioane Batonishvili. In the 3rd chapter while discussing Sulokhan Baratashvili we use the following works – a) Georgian History, Notebook I, The Ancient History of Georgia and b) History of the Middle Ages of Georgia, Notebook II, from taking Christianity to Arabian's invasions (Baratashvili 1895a; Baratashvili 1895b). Both of them were published in Kutaisi in 1895, although these editions are in translated form and translated by Silovan Khundadze, so they were published in Russian in five notebooks in St. Petersburg a few decades ago.

1.2 Historiography

Due to the specificity of the research, the research of modern historians is also important for us. Each text used as a source in the paper is well known to the scientific community, given the abundance of sources used and, most importantly, the fact that the authenticity and content of each text we have studied, the authors and the period of creation, as well as their value, are with no doubt, the need for a more detailed description of the disputed, used materials, we think, isn't depicted. We note only that, although they are well known to the scientific community, Georgian scientific literature has been interested in diverse opinions expressed in various scientific works and monographs, and in this context, citations of antiquity are studied by various scholars whose works are based on factual materials. We will single out the following: one is undoubtedly clear that the first general textbook on the history of ancient Rome in Georgian belongs to Dimitri Uznadze, whose hobby was to study the history of Rome. He took a course in Roman history at the University of Berlin under the supervision of Theodor Mommsen.¹ It should, therefore, come as no surprise when Dimitri Uznadze considered the history of Rome as his second profession. Dimitri Uznadze dedicates the work "Philosophy of War" to the philosophy-psychology of war. He views death as evil and argues that human life is governed by the fear of death, and that even those who have fought death all their lives like other mortals are imbued with the fear of death, and in the end still fail in the face of death.

Vladimir Sergeyev's "Essays on the History of Ancient Rome" was translated into Georgian and published (Sergeev 1940; Sergeev 1941)². The key issues of the period of the Kings, the Republic and the Empire were shown according to the epoch.

---

¹Theodor Mommsen (1817-1903) – German Historian, Specialist of Ancient Rome history and Rome's Law. Owner of Nobel Prize.

²Vladimir Sergeyev Sergeeb (1883-1941) – PhD in Historian Sciences, Historian of USSR. His sphere of research was antiquity, especially, Rome.

F. S. Sergeev's book was followed by the work of the famous Russian scientist N. Translation-publication of Mashkin's "History of Rome" (Mashkin 1951)³. It became a small methodological type guide; In 1947 the general history of Government and law written by I. Peterski was translated for

the Students of Law General history of Petersky state and law. Alexander Tsereteli (1889-1967) was a clear figure in the Georgian historiography of the Soviet period. He was one of the founders of the Georgian Scientific School of Ancient World History. He is the author of the first course of "World History", the first part of which - "History of Ancient Ages" included the ancient civilizations (Tsereteli 1918). Ak. Tsereteli owns a number of fundamental works in the history of ancient Greece and Rome. The merit of the great Georgian scientist and philologist, Tinatin Kaukhchishvili, is huge. Her scientific interests included: Greek epigraphy, ancient sources about Georgia, as well as ancient literature, in particular, the ancient Greek language. Author of approximately 120 scientific works, including 19 books. Her works have been published in various countries: Russia, Germany, France, Italy and Bulgaria.

The history of Rome during the Empire is reflected in the textbooks of Levan Sanikidze. Generally, Levan Sanikidze was a highly productive researcher of the history of the ancient world and Georgia. He devoted a number of works to covering various sections of Roman history. He is the author of the following works: „ Kingdom of Pontus”, „History of the Ancient World”, „The Punic Wars”, and „Oriental Politics in Rome”, also, Books about the famous Romans - "Marius and Sula". Levan Sanikidze also owned plays on Roman themes: "Gaius Gracchus" (1957), "Spartacus", etc., which were successfully staged on theater stages.

Professor Grani Kavtaria contributed to the coverage of certain issues of Roman history. He is the author of the following researches: "Hannibal" (1979), "Brothers Gracchus" (1990), "Sertorius" (2003), "Greek and Roman historians" (1998), etc.

Rusudan Gogolashvili's work "Liberated Slaves (Libertines) in Ancient Rome" is important for the study of the history of ancient Rome, where the following historical narrative is described: the liberation of slaves as a socio-economic phenomenon, The adoption of a slave, the liberation by wand, Exemption by will, Release by censorship, the emancipation of the church, the emancipation within "friends", the status of enslaved slaves, the legal categories of libertines, the relationship between ex-libertarian and ex-lord, civil and political rights of libertines, Roman citizens, libertines in the early Roman Empire (Julius Claudius Epoch). Nodar Lomour's fundamental work Georgian-Roman relations should be singled out, which covers in detail the 1st century,BC, middle ages and 4th century AD, all spectrums of Georgian-Rome relationships in the 4th century, AD. (Lomouri 1981). We should mention two monographs by Valeri Asatiani, Doctor of Philology - "Antiquity in Ancient Georgian Literature" and "Ancient and Byzantine Traditions in Ancient Georgian Literature" (Asatiani 1987; Asatiani 1996). In fairness, however, it should be noted that in both monographs the author pays more attention to Greek and Byzantine motives, hence the issue of Rome is more or less overshadowed. Recently, a new book by the same author was published - "Ancient Culture, Byzantium and Georgia" (Asatiani 2021). „Ancient Rome Source studies and historiography” by professor Kakhaber Surguladze is anthropological type of work. It briefly discusses the works and authors that deal with the Roman world.

---

³Nikolai, Alexandrovich Mashkin- (1900-1950) – Historian of USSR, Specialist of Ancient Rome history.

Chapter 2

The Roman world in the historiography of the Feudal Era

Understanding and assimilating the traditions of ancient culture has added many positive things to the old Georgian culture and, above all, to writing, has significantly expanded the scale and clearly demonstrated the intellectual potential of our ancestors (Asatiani 1996: 5). Clearly, not only Rome is considered in antiquity, but with it (if not more) a great deal of credit goes to Greek civilization, with its various factors. It is an indisputable fact that "Georgia met the flows of Greco-Hellenistic and Roman cultures with its own culture, which had deep traditions and its own face" (Asatiani 1996: 5-6).

Especially since the relations between Rome and Georgia date back to second half of the 1st century, BC and the relationship became more active against the background of time. In addition, "we can assume that the contacts between the Kartvelian world and the people established in Italy must be related to a more distant past. This is evidenced by a strong mythological tradition, about the migration of Aetius's sister, Kolkhian Kirk, to an island near Italy, the arrival of Medea and Jason to purify him, and the special role of Kirk and Odysseus' son, Telegonus, in Roman mythological history. The latter is attributed to the founding of one of the most important cities of ancient Italy, Tusculum, and to help Aeneas of Troy gain power in Lazio "(Gordeziani 2013: 70-71). It should also be noted that "the most important nucleus of the ancient Italian population, the Etruscans, were the Tirseniensians who emigrated from Asia Minor, and to this day imperfectly deciphered Etruscan, like some pre-Greek languages, according to some scholars, 71 to the Kartvelian linguistic world." Clearly, the assimilation of these cultures has certain specifics, which led to the peculiarities of their reflection in the medieval historiography of Georgia. The main process that leads to any kind of reminiscence is the translation activity, which dates back to the pre-feudal and feudal era. Among the translated literary works, which stood relatively close to antiquity and provided more material for the study of ancient history and culture, should be named: "Alexandrian", "The Antiquities of the Jews" by Joseph Flavius, "Tales of the Greeks" and "Byzantine Historian" 1986: 154). The first of them, "Alexandrian", had to be translated into Georgian in pre-feudal times, although the earliest translation available to us dates back to the 18th century. "His influence seems to be" Moktsevai Kartlisai ", Leonti Mroveli, David's historian, chronicler" (Nishnianidze 1986: 154-155).

2.1 „Kartlis Tskhovreba” and Romanian world

In the era of feudal Georgia, ancient Rome was reflected in the chronicle of the "Kartlis Tskhovreba- Life of Kartli". However, as such, we do not find a separate "History of Rome" in the "Life of Kartli" and the authors mention Rome only through the context of Georgia. This is not surprising, since until the XIX century, no special work was created in Georgia, which was specifically dedicated to world history, and the only source on the history of Georgia was the "Chronicle of the Life of Kartli." Consequently, only with the "Kartlis Tskhovreba" it is impossible to create an idea of the history of Rome, of the Roman world. Although in it, except for Rome, the outside world in general is less mentioned, "Life of Kartli" was a table book and through it the history of Georgia and the outside world were introduced "(Surguladze 2013a: 216).

"Kartlis Tskhovreba", the same as "Georgian Life" is a collection of works written by different authors at different times and it is the main source of our country's history. All the works are included in it chronologically and allow presenting a picture of a unified history. In "Life of Kartli" information about the history of ancient Rome is scarce and does not allow us to create a complete picture of the history of the state. In addition, factual errors are frequent. The Roman world is mentioned "at the moment of comparison with the king or in connection with any fact ... When talking about ecclesiastical reform, David the Builder is compared to Constantine the Great: Or "received the grace of the apostleship, like Paul and the great Constantine" (Life of King David) "(Surguladze 2013a: 216). In some places, David is compared to Alexander the Great, and in this comparison we find that Alexander - "for the first time he conquered his homeland and conquered Western Europe, Italy, Rome and Africa ..." (Life of Kartli 1955: 358) and the author then continues, "However David had the kingdom of the Persians, that is, the power of the Greeks and the Romans, or the great kingdoms of others, even then they found him pleased with him, with the highest praise of others "(Kartlis Tskhovreba 1955: 359).

2.2. Vakhushti Bagrationi and the Roman world

The XVIII century is a special page in the history of Georgian historiography, which on the one hand is the result of the last years of the XVII century. According to the note of Shota Khantadze, the beginning of XVIII century, from the viewpoint of the development of Georgian Historiography two essential event took place: 1)the old „Kartlis Tskhovreba” was edited and supplemented ; 2. extensions of the „Kartlis Tskhovreba” were written. In the end we got "Akhali Kartlis Tskhovreba – New Life of Kartli".

This event is especially notable for the fact that "at the edge of the XVII-XVIII centuries, the condition of this monument no longer satisfied the Georgian society, which believed that „Kartlis Tskhovreba was ruined by some writers, required to be held and filled. " It will take us far, and one should mention that during this period "ancient historiography was considered as an example and imitation of these ancient authors became fashionable. Along with many virtues, its shortcomings have been taken and imitated from ancient historiography: rhetorical style of narration, giving great importance to chance, conveying predominantly political history, etc. "A clear example of this can be found in Vakhushti Batonishvili. On the very first page of the "Description of the Kingdom of Georgia" Vakhushti quotes the words of Plinius: „The wise Pliny Stoic lies as „time every it perish, not dedicated to learning” (Batonishvili 1973:1)

2.3. Ioane Batonishvili and the Roman World

Ancient mythology finds a wide echo in the works of the Georgian encyclopedist, Ioane Batonishvili (1766-1830) - "Kalmasoba" or "Jokelearning".

Ioane Batonishvili did not stop his scientific activity even after moving to Russia, on the contrary, he was more active in this field there. "The author's extensive encyclopedic education, life experience and artistic talent are expressed in this huge work. "Jokelearning” is an encyclopedia of scientific knowledge" (Batonishvili 1990: 7).

The work had been creating between 1813-1828, ie for 15 years. "It is true that it is a compilation, but these works clearly show not only the education of Ioane Batonishvili, but also the level of Georgian science in general for the XVIII-XIX centuries ...exactly „Kalmasoba” is a driver and a cutting point for us, readers, of getting further and general information about Rome” (Surguladze 2013a:216-219). Ioane Batonishvili is the first in Georgian thought, who conveyed the history of Rome with more or less accuracy, and at the same time all this in the form of dialogue, which would make the process of reading and cognition easier for the reader and more interesting, diverse. It has been suggested that Ioane used Russian sources, and we have touched on this fact several times above. One thing is for sure, Ioane was quite familiar with the history of Rome, the personalities and rulers working in Rome, otherwise such a work could not have been created.

Chapter 3

Romanian world in XIX century historiography

In the XVIII-XIX centuries, the tradition of interest in ancient culture in Georgia did not slow down; on the contrary, it strengthened. However scientific activities were complicated by the political situation. We can say that the samples of Georgian historiography of the first half of the XIX century were created outside the territory of Georgia, directly inside Russia, which was mainly due to the fact that the Georgian nobles deported from Georgia, who were engaged in revolts, were deprived of political activities and mostly scientific education.

In 1805, Davit Batonishvili (1767-1819) published a short history of Georgia in Russian in St. Petersburg. At the same time, he “left us other materials of a very interesting historical characteristics, which were published in the 19th century in Georgia and is of great importance in the study of history”(Nadiradze 2012: 83).

3.1 Teimuraz Batonishvili

It is noted in the scientific literature that “Old Georgia, after Vakhushti, in the new era does not know the name of a scientist greater than Teimuraz Bagrationi; Teimuraz is also the first Georgian European scholar - the founder of the St. Petersburg School of Kartvelology, the first Georgian academician and one of the forerunners of the revived Georgian science in our time”(Sharadze 1972: 5). „The knowledge of foreign languages was handy for Teimuraz while translating – during this period he translated Aristotle, Tacitus, Cicero, Voltaire, Napoleon, Pushkin, Chamchian, Dositheus the Patriarch, Davitni, at the same time he studied completely different fields of knowledge ...”(Sharadze 1972).

"The Romans could not conquer the distance of the Iberians, the strength couldn't bear the places-locations, because of their strength and courage; The Iberians, as with all private perseverance, also had their heads restrained by the love of the land, loved King Thuys more than their size, obeyed and listened properly, not giving their heads to the Romans”(Batonishvili 1848: 147).

3.2 Sulkhan Baratashvili

One of the prominent places in the Georgian historiography of the XIX century should be attributed to Sulkhan, Father's name Germanoz, Baratashvili. S. Baratashvili was writing in Russian. His articles are scattered in the press of that time. In parallel with writing newspaper articles, he worked on publishing the complete history of Georgia. Of the five books written, only the first in his lifetime were published, and the other four were published after his death. Five notebooks of Sulkhan Baratashvili "History of Georgia" were published in Russian in St. Petersburg in 1865-1871.

"History of Georgia" printed in five notebooks (books) by Sulkhan Baratashvili was translated into Georgian and three notebooks were published in Kutaisi in 1895 - I and II, and in 1913 III notebook. All three notebooks were translated by Silovan Khundadze. The story goes back to the reign of Rusudan. The author did not hesitate to go beyond it. Nevertheless, it naturally still refers to a period of interest to us. We notice only one - "During the historical research S. Baratashvili currently used all the materials at his disposal ("Life of Kartli", references of Greco-Roman-Byzantine-Armenian historians, world history textbooks). Reconciling the data of this series of sources, revealing the opposing views in them and establishing the historical reality on this basis - these are the main characteristic elements of S. Baratashvili's historical work" (Baramidze 1971: 195). Despite such an assessment, we still encounter a number of inaccuracies with the author. We will focus only on where Rome figures.

In Sulkhan Baratashvili's work, Rome enters the first notebook, when the author starts talking about King Artag, he also has a corresponding name ო - The era of Roman wars in Georgia (Baratashvili 1895a: 91). The policy of Mithridates Eupator is named as the reason for starting wars. In fact, in some cases the author uses Russian sources, as evidenced by the forms of private names. For example, the Roman commander of the war against Mithridates S. Baratashvili names Lukul (there are forms in the text - Lukul, Lukul, Lukul. Obviously, this tendency is found not only with Sulkhan, but also with a number of 20th century historians.) on the contrary to current opinion, s. According to Baratashvili, King Artaxerxes of Georgia did not intervene in the ongoing war between Rome and the kingdom of Pontus, and he only became involved after Lucullus "passed through the southwestern nations of Georgia, which Plutarch calls the country of the Tiberians." , And whatever things met there, made him a victim of all his greedy selfishness. Artag did not take part in the war of Mithridates and Tigranes with the Romans, but such behavior of Lucullus forced him to defend his principalities ... "(Baratashvili 1895a: 95). In this regard, Ivane Javakhishvili writes: "When the commander of the Romans also defeated the Armenians (meaning Pompey - T.K.), Artag thought, oh woe to my country and conquer it, and began to prepare against it" (Javakhishvili 1979: 205). Sulkhan Baratashvili rightly notes the importance of the Caucasus crossings for Rome. He writes - "That is why they (Romans - T.K.) from the time of Pompeii always try to subdue the kings of Georgia. They knew that the Georgians themselves were warriors, and in addition they occupied the outskirts of the Caucasus Mountains, which they willingly opened to the savage and predatory hordes of Sarmatia, whose invasion was as devastating to the peoples of Upper Asia as it was to the Roman armies there. . Rome with Sulkhan Baratashvili appears again at a time when the author is talking about the reign of Varaz-Bakar. Varaz-Bakari should have been the king of Kartli in 379-394.

We can say that Sul Khan Baratashvili, while talking about the history of Georgia, gives us quite well the foreign contexts that are necessary for the accurate perception of a specific event, which we have often seen above. However, in some cases, he does not hesitate to disrupt the topic and provides us with superfluous information in the form of clarifications specifically about Rome.

Chapter IV

Study and teaching of Roman history in Georgia of XX-XXI centuries

4.1 Issues of Roman History in Old World History Textbooks

From the beginning of the XX century, a new generation is involved in the struggle for the national education system, which continues the path followed by the "Tergdaleuli". Finally, the State Council of the Russian Empire, in 1914, passed a law that allowed the nations within the empire to be taught in schools in their mother tongue (Basiladze 2013: 389). This law raised the issue of the need to create textbooks in Georgian, including in the history of Rome, which was first introduced by the famous Georgian psychologist, philosopher and teacher Dimitri Uznadze and the famous Georgian historian Alexander Tsereteli.

The construction of the Georgian National School has given even greater impetus to the Democratic Republic of Georgia. This period is rightly described by Georgian scholars as the "resurrection of the Georgian school from the dead" (Sakvarelidze 1992).

Here we mention another circumstance - the textbook is an important source for studying the historiographical tendencies and orientations of the contemporary era, so we decided to discuss the parts of the Georgian history textbooks that deal with the history of Rome properly.

A) Alexander Tsereteli and the issues of Roman history in his textbooks

Alexander, Father's name Ioseb, Tsereteli, famous Georgian historian, public figure, one of the founders of the Georgian Scientific School for the Study of the History of the Old World. Professor Alexander Tsereteli's scientific heritage is quite diverse. He is the author of many works in the history of the ancient World. In 1918-1921 he published textbooks on the ancient World, the Middle Ages and the New History. Clearly, Roman history has a prominent place in the history of the ancient World. His very interesting works were published in 1921-1935: "History of the Ancient East" (in two parts in 1928 and 1935), "Ancient History of the Jews" (1935), "The Hittites and Their World" (1931), "Crete-Mycenae" Aegean Culture (1923), School and Public Education in Ancient Greece (1923), Homer's Society (1924), Solon Seisakhtea (1925). During the same period, in 1927, he defended his dissertation on the Lucian robe and held the position of Head of the Department of Ancient World History. Alexander Tsereteli's textbook "History of Ancient Ages", which also includes the history of Rome, was published three times: in 1918 in Kutaisi, and in 1919 and 1920 in Tbilisi. The textbook begins with a discussion of the history of the ancient East and ancient Greece, after which Tsereteli goes into the history of Rome. The textbook discusses the history of Rome from its founding to the fall of the Western Roman Empire. It should be noted that the textbook presents the historical events of the Roman Republic or Empire with meticulous accuracy. Tsereteli, who was

more inclined to a materialist explanation of history, paid less attention to Roman culture, architecture or art, he introduced the history of Rome mainly to the students from a socio-economic and political point of view. Alexander Tsereteli offers an interesting observation about the differences between the Greek and Roman religious pantheons: "The Romans did not know the faces of the living and living Greek gods; They did not have many myths either. The Romans were convinced that a covenant was made between gods and men: if man obeys all the rules in full, God owes it to him to help; And if he does not help a person, then, according to the Romans, he forgot something in fulfilling the rules and did not do it "(Tsereteli 1920: 109). Clearly, the author could not ignore the issue of the spread of Christianity in the Roman Empire, which he describes very vividly: "... the victory of Christianity begins; But at the same time, its brightness and highness begin to be obscured, as the doctrine of Jesus of Nazareth was used by the outspoken followers of the spirit and face of primitive Christianity to justify the low aspirations of "these mighty countries" (Tsereteli 1920: 161).

B) Dimitri Uznadze and his textbook on the history of Rome.

Dimitri Uznadze first published a textbook on Roman history in 1919 in Kutaisi. A year later, a revised version of this textbook was published in Tbilisi. He points to this fact in the preface and informs us of the changes that have been made to the revised version of the textbook: "The second edition of My History of Rome is quite different from the first (which was published about a year ago) not only in appearance (the first edition did not contain full illustrations) but In terms of content as well. The changes particularly affected the following parts: the Italian population, the Roman faith, the ancient Roman establishment, the foreign policy of the early Roman Republic (divided into defensive and offensive wars for clarity), the democratic establishment (from the first note of the first edition it turned itself), the beginning of the Revolution (Internal conditions as a result of the establishment of the world monarchy), the Marius-Sula era (in the second edition I tried to characterize the internal life of this era separately and the foreign one separately, but so that the nature of Roman life as a synthesis of both currents was not overshadowed); The era of the Triumvirate was separated into a transitional period "(Uznadze 1920: I). We have brought this extensive quote to show the following circumstance: in the Democratic Republic of Georgia, the perfection and refinement of these textbooks (here we mean both Uznadze and Tsereteli textbooks) has not been completed yet. The authors of the textbooks improved the scientific level of the textbooks from year to year, which eventually led to the end of the Soviet Union in Georgia. That is why we fully share Prof. Kakhaber Surguladze's opinion that "... despite the slight inaccuracies in the names and the narration of the history in a condensed form, in general, according to the epoch, it (ie Uznadze's textbook) gave the reader enough knowledge" (Surguladze 2013a: 222).

C) Issues of Roman history in school textbooks of the Soviet Georgia period

In February-March 1921, with the annexation of the Democratic Republic of Georgia by Bolshevik Russia, the construction of a national school was stopped. For Georgia after entering the Soviet Union it was an end to the achievements of the independent Georgian education system, including in the field of textbooks.

From 1922 the curriculum and subjects of the schools were determined by the People's Commissariat of Education of the Union of Soviet Socialist Republics, which approved the same plan for all Soviet republics. By order of June 16, 1923, the board of the People's Commissariat of Education approved so named «New programs for the School of Unified Labor." With this order they introduced a new subject, the social sciences, which was to replace the teaching of history in schools (Zinoviev 1950: 33). The newly introduced subject, social science, had nothing to do with history; it was built entirely on the principle of Marxist-Leninist doctrine and introduced students not to history but to Marxist theory and the revolutionary activities of the Bolshevik Party (see Social Science at School 1924). According to the authors of this mentioned "reform", "the study of history would be a significant obstacle for the working on masses on the path of building socialism" (Vardosanidze, Chimakadze, Tskitishvili 1999: 17). Thus, for about ten years, history in Soviet Georgia as an independent subject did not exist, and consequently, students were not even familiar with the issues of Roman history.

Since the early 1930s, the approach to teaching history has been gradually changing. In the Soviet Union, a debate began over the restoration of the teaching of history as an independent subject. Soviet pedagogy and historiography blamed the "sin" of disappearing from history curricula on the People's Commissar for Education Anatoly Lunacharsky and the head of the curriculum commission Mikhail Pokrovsky, who, it turns out, did not properly understand the principles of Marxist-Leninist doctrine. In fact, the reform carried out by Lunacharsky and Pokrovsky was part of a campaign in the Soviet Union in the 1920s, which can be boldly called "retribution for the past." Although the total duration of teaching varied from time to time, Old World History students were in all cases studying in the fifth grade. After the decree of May 16, 1934, students were introduced to the history of Rome through the textbook of Nicholas Nikolsky. The last fifth chapter of Nikolsky's textbook was devoted to the history of Rome (Nikolsky 1934: 161-208). In 1942, Nikolsky's textbook was replaced by a book edited by Alexander Mishulin (Mishulin 1942). For a short period from 1954 to 1958, the textbook of the famous Russian historian Sergei Kovalev (Kovalev 1954) was used. In 1957, a book by Fyodor Korovkin was approved as a textbook for the history of the Old World throughout the Soviet Union, including Georgia (Korovkin 1958). Korovkin's textbook was an unchanging textbook of Old World history before the collapse of the Soviet Union and for some time after the collapse of the USSR. It should be noted that the authors of textbooks of Old World history were well-known Russian historians. These historians also worked on matters of Roman history from a purely scientific point of view, although their scholarly works were not ideologized to the same level as the textbooks they authored. For example: Nikolai Nikolsky (1877-1959) worked on issues of religious history; Alexander Mishulin (1901-1948) was a socio-economic scholar of Roman history and the history of ancient Spain, and was the editor-in-chief of the authoritative publication about historical diaries. In our view, this was due to the fact that the purely scientific literature, which had relatively few readers, was less ideological, while textbooks were a powerful propaganda tool under all totalitarian regimes, so textbooks were more ideological. In the schools of Soviet Georgia, the history of Rome was taught, the textbooks still performed their function as much as possible and also provided enough information to young students about the issues of Roman history, especially F. Korovkin's textbook, which was last published in 1991, was used in schools of independent Georgia before the textbooks were printed in modern Georgia. As for the history of Rome in the textbooks published in

Independent Georgia, we will touch on it in the next section. Korovkin's textbook, which was last published in 1991, was used in schools of independent Georgia before the textbooks were printed in modern Georgia. As for the issues of Roman history in the textbooks published in Independent Georgia, we will touch on it in the next subsection.

D) Issues of Roman history in textbooks published in independent Georgia

After the collapse of the USSR and gaining independence, serious changes took place in the education system of independent Georgia. Georgian authors have already started working on textbooks. In the 11 grade Georgian school, students were introduced to the issues of the ancient world, including Roman history, in the sixth grade. The first Georgian textbook on the history of the Old World was published in independent Georgia in 1995, by Ketevan Tvaliashvili and Tsira Chikvaidze. In general, it should be noted that the textbooks published at that time could not boast of a polygraphic quality, which can be easily explained by the situation in Georgia in the 90s, and is not uncommon for scientific publications of that period.

The textbook authored by Mrs. Tvaliashvili and Tsira Chikvaidze consisted of two-part. The first part was about ancient East and ancient Greece (Tvaliashvili, Chikvaidze 1995a), and the second part was about the history of ancient Greece and Rome (Tvaliashvili, Chikvaidze 1995b). Given that the authors first had to address issues of Roman history in textbooks after the collapse of the USSR, they coped quite well with this work. The shortcomings textbook by Chikvaidze and Tvaliashvili on Roman history have been more or less corrected with the help of Merab Modebadze's textbook for sixth grade students in 2002 (Modebadze 2002). This auxiliary guide focuses on the socio-economic history of Rome, including several chapters on slavery. The fact that the author is trying to advance the relations between Rome and the Georgian states, which once again fills the gap in Tvaliashvili and Chikvaidze's textbook, should be considered a positive moment for the textbook. The questions and discussion topics that are attached to the lesson material are saturated with analytical charge and focus on cause-and-effect relationships. Modebadze's textbook does not tell the story of Rome to the students, but provides them with some important information that fully meets the criteria required for the auxiliary textbook. It is also particularly noteworthy that workbooks have been introduced in independent Georgia, which are a collection of tests and assignments. Such a workbook was also published in the history of the Old World (see Gamkrelidze, Gelashvili 2000), which, in a way, compiled a set of textbooks.

In 2018, based on the order of Minister Mikheil Batiashvili, the National Curriculum Department announced a competition for re-certification of textbooks (Chanturia, Kadagidze, Melikadze, 2020: 145). Thanks to this reform, the teaching of ancient world history was to be conducted in the seventh grade. As a result of the competition, two seventh grade history textbooks were awarded (Akhmeteli, Lortkipanidze 2019; Surguladze, Gamkrelidze, Kiknadze, Pataridze, Kereselidze 2019). The textbooks are accompanied by a workbook and a teacher's book. It is especially noteworthy that the issues of Roman and Georgian history are organically related in these textbooks, as for their other merits and demerits, they appear clearly, gradually in the learning process. As a result of contest, griff was awarded to the seventh grade Historian textbook (Akhmeteli, Lortkipanidze 2019; Surguladze,

Gamkrelidze, Kiknadze, Pataridze, Kereselidze, 2019), there is attached the working notebook and teacher's book with the text book. To underline specifically, the historical issues concerning Rome and Georgia is greatly connected with each other, what's more about their values or disadvantages, they will clearly appear during the academic educational process.

4.2 University History Textbooks of Rome

The establishment of the first Georgian University on February 8, 1918 (January 26 in the old style) was of special importance for the development of Georgian science, including historical science. The founding of the first Georgian university laid the foundation for scientific research in a number of fields in the Georgian scientific space, including ancient history. It's clear that for new-established first Georgian university big problem to solve was university textbooks. The scientific school of ancient world history also faced this problem. In this regard, the most productive appeared to be the work by the first head of the Department of Ancient World History, Prof. Alexander Tsereteli. In the 20s and 30s of the XX century, Alexander Tsereteli authored textbooks on the history of the ancient East (in two parts) and ancient Greece (in two parts). It should be noted that Alexander Tsereteli still planned to write a university textbook on Roman history at that time, although his deportation to Central Asia in 1935 delayed the Georgian author's goal for some time.

In the 20s and 30s of the 20th century, Russian-language textbooks on Roman history were used as university textbooks, as evidenced by the fact that the textbooks published at that time contained Russian-language textbooks (Greek and Roman ... 1937; Greek and Roman ... 1939). As early as the 1940s and 1950s, the "Essays on the History of Ancient Rome" by the famous Russian historian Vladimir Sergeev, consisting of two wide volumes, was used as a guide to Roman history. F. Sergeev's work was translated from Russian by the famous Georgian historian and public figure Maxime Berdzenishvili, and the editor of the publication was Giorgi Gozalishvili. The first part of Sergeev's "History of Rome Essays" was published in 1940 and covered the period of the kings and the Republic (Sergeev 1940), and the second part, published in 1941, was about the Roman Empire (Sergeev 1940; Sergeev 1941). In connection with this guide it should be noted that it relies on a fairly wide range of sources. Sergeev has used, practically, all the sources that were known about the history of Rome at that time. Creating some inconsistency in the principle of distribution of materials in the textbook, Sergeev pays less attention to such an important issue as the Punic Wars. This can be explained by the fact that the subject of Vladimir Sergeev's direct research and narrow specialization was the period of the end and the principality of the republic, so the history of the earlier period is covered schematically. At the same time, it should be taken lightly for the textbook that it does not discuss Roman paganism and the entry of Eastern cults into the religious life of the Roman Empire. An exception in this respect is Christianity, to which one adult chapter in the textbook is devoted. It is impossible to properly assess the religious life of the Roman Empire without considering the Egyptian, Anatolian, and Syrian-Phoenician cults, so this circumstance is a serious shortcoming for Sergeev's work. At the same time, Vladimir Sergeev in his "Essays on the History of Rome" cannot ignore the Stalinist thesis about the slave revolutions. Clearly, he mentions the invasions of the barbarian tribes among the reasons for the fall of the Roman Empire, but being compelled to account for the conjuncture of the epoch, the paper is full of quotations from Stalin.

During the same period, methodical textbooks were published in the history of the world, including Rome. These methodological manuals were intended for students of the absentee department of the Pedagogical Institute. Methodological references to the history of Rome were discussed in the book "History of Ancient Countries: A Teaching-Methodological Guide" published in 1950, the authors of which were Pro. A. Mashkin and Assoc. D. C. Reader. In addition to this manual, a special issue of the Roman Empire was published in 1951. The course was a much more extended and supplemented edition. Every existing gap in historiography was filled with translated books" (Surguladze 2013a: 222).

4.3 Study of Roman history in Georgian Soviet historiography

(1921-1991)

As we have already mentioned above, the establishment of the first Georgian university under the leadership of Academician Ivane Javakhishvili was of special importance for the development of Georgian historical science. The newly established Tbilisi State University was staffed by scientists who received their scientific education at leading universities in Europe and Russia. The University School of World History sought to establish a multifaceted approach. However, the events of February-March 1921, in which we mean, first of all, the annexation of Georgia by Bolshevik Russia, changed the course of development of Georgian historical science and it found itself in ideological traps. Despite these ideological loopholes, not a single serious step was taken in the Soviet period to study and popularize Roman history, and many valuable works on Roman history were written. That is why we decided to study and popularize the issues of Roman history in Georgian Soviet historiography separately.

After a careful study of the works on the history of Rome during the Soviet period, several main tendencies, directions and the range of issues that Georgian authors were interested in were revealed. Georgian Scientific School was also actively researching purely empirical issues. Special mention should be made of the works which discuss the information about the Georgian kingdoms and Georgian tribes preserved in Latin and ancient Greek sources, as well as the works concerning the relations between the Georgian kingdoms and the Roman Empire; Georgian historians also actively worked on issues of Roman political history, Roman culture and historiography, and were able to bring a number of innovations into the Georgian reality. The Georgian Scientific School has also done a great job in popularizing the history of Rome. Georgian historians have published a number of popular scientific works, which were intended for a wide range of readers. Obviously, these papers were not purely scientific research, but this does not give us the right to put them aside because of this, on the contrary, papers written in this popular style played a major role in the study of Roman history in Georgia.

The first Georgian scholar to take an interest in the socio-economic issues of Roman history, namely slavery, was the famous Georgian historian Mate Aleksishvili. 1971), "Slavery and Slavery Ideology in the Ancient World" (1974). The last two papers were published after the death of Mate Aleksishvili.

Another famous Georgian historian who actively studied the issues of slavery in ancient Rome was Rusudan Gogolashvili. He devoted numerous articles to this subject and presented the results of his research in 1981 as a monograph to the reader. Rusudan Gogolashvili worked at the Department of History of Ancient Countries. In 1959 he defended his dissertation on "The issue of slavery in ancient Rome" (Gogolashvili 1959).

Rusudan Gogolashvili studied the issue of slavery in various aspects. In the 69th volume of TSU works published in 1958, R. Gogolashvili refers to "the issue of the liberation of slaves at the beginning of the Roman Empire" (Gogolashvili 1958: 225-250). In this article, the issue of slavery is discussed in the light of the materials of the Julius-Claudius era. The author rightly points out that the liberation of slaves reached its widest scale at the end of the Roman Republic and at the beginning of the principality (Gogolashvili 1958: 225). It was such a large-scale event that Prince Augustus even issued special laws imposing norms on the emancipation of slaves. The scale of this event is also confirmed by the fact that we see many former slaves in the rule of the Roman Empire of this time. Rusudan Gogolashvili links the unprofitable behavior of slave labor to the development of the role of technology in the production process, in particular, the introduction of an improved harvester, water mill and heavy plow into the production process (Gogolashvili 1958: 313-314).

Later, Rusudan Gogolashvili published a book entitled "Unchained Slaves (Libertines)" in 1981. The only thing we can mention is Rusudan Gogolashvili's perfectly correct remark about the terms. In particular, he points out that the use of the Persian word "azat" in Georgian in connection with a freed slave is incorrect, because "he (azat) was used to denote the release of a tax-paying peasant from tax and the transfer to the category of servants. Thus, the so-called term in Georgian reality reflected the social phenomenon of the feudal era BC the 2nd century writer belongs to Flavius Arian. A highly educated Aryan held high official positions. Thus, it is probable that he had access to both ancient Greek and Roman literature as well as official documents. From 131 to 1337, Flavius Arianne served as legate of Cappadocia, during which time he traveled to the shores of western Georgia and described what he saw with his own eyes in his work "Journey around the Black Sea." Arian's "Periplus" contains references to the historical geography, ethnic composition, political history, state structure and other issues of the western Georgia of the 30s of the II century. Arian's works were well known to Georgian historians and his references were used to reconstruct the history of Georgia by academist Ivane Javakhishvili, Acad. Simon Janashia, Acad. Giorgi Melikishvili, Pavle Ingorokva and others. However, the first Georgian author to study Flavius Arian's work was Meri Inadze. Meri Inadze was an employee of the Department of Ancient History of the Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnography. She is the author of numerous works on the ancient history of Georgia, and his dissertation, defended in 1953, was related to the work of Flavius Arian (Inadze 1953). This study was published as an abstract only. Unfortunately, we cannot talk about this research of Meri Inadze in detail, because we could not find the full text of the dissertation, so we rely mainly on the abstract of the dissertation. The author quite rightly points out that Flavius Arianus is the only author to give references on the political and social situation of western Georgia in the I-II centuries (Inadze 1953: 3). The dissertation discusses such important issues as: relations between Kolkheti and Rome. In the I-II centuries, at the same time, the author tries to localize the geographical points and rivers

mentioned with Arian and to restore the ethnic picture in the territory of Western Georgia of the Arian era.

After Meri Inadze, N. Kechaghmadze became interested in Ariane's works. The book "Journey Around the Black Sea" (Flavius Ariane 1961) was published in 1961 under the auspices of the Commission of Foreign Sources of the Georgian Academy of Sciences. The translation, special research, comments and map were done by Natela Kechaghmadze, and the book was edited by Simon Kaukhchishvili. The text and translation are preceded by a study of Arian's life, his work, and information about Georgia. The text itself and the translation are accompanied by detailed comments. The work is enhanced by the map compiled by Natela Kechaghmadze, which lists all the geographical points and the ethnic units that Ariane mentions. Thus, the work of Flavius Ariane, translated and published by Natela Kechaghmadze, was and is an important acquisition for Georgian source literature. Despite these circumstances, there are a number of issues in the study that require refinement. It would be good for the author to properly review the sources used by Flavius Arian. The author only mentions the "inner sea periplus" of Manippe Pergamon, preserved with Marcian Heraclea (Flavius Ariane 1961: 5). The author also incorrectly compares the Heniochs of Arian's works with the Heniochs referred to by Plinius and Strabon (Flavius Arian 1961: 15-16). The Heniochs mentioned with Arian, who together with the Macrons form a state on the southeast coast of the Black Sea, are not the same as the Heniochs brought with Strabo and Pliny, who are divided into several tribes and inhabit the northeastern coast of the Black Sea. It is also unclear why the author equates the river Corax (Korah) with Kelasur, while Claudius Ptolemy directly indicates that Corax joins the sea north of Dioscuri, while Kelasian is located south of Dioscuri. Md. Corix Boris Kuftin quite rightly considered the river Bzipa (Kuftin 1949: 124) and this view was shared by many other scholars. Despite these remarks, this translation and research is a valuable source for the history of Georgia.

A valuable source for highlighting the role of Kartli and Colchheti in the context of the Mithridatic Wars is the "History of the Mithridates Wars" by Appian Alexandri, translated into Georgian by Tinatin Kaukhchishvili (Appian 1959). Appian's work has quite a few critics and is considered a compiler, although this criticism seems excessive. The most important thing to consider is what Appian had in mind when he was creating his work. He created a popular historical work that portrayed the greatness of the Roman state and emphasized the superiority of the Roman system (Sevastyanova 1950: 258).

Tinatin Kaukhchishvili rightly remarked that "Appian is a very interesting Greek writer, who cannot be ignored first by those who study the history of Rome itself and then by those who are somehow interested in the past of other countries" (Appian 1959: 9). It should be noted that Appian does not follow the chronological order of Roman history, it tells the history of the conquered lands and countries. The "History of the Mithridates Wars" discusses many interesting issues, for example: Pompey's expedition to Kartli and Colchheti, Appian was also known in antiquity and even then the widespread view of the so-called about the kinship of "Two Iberians". Tinatin Kaukhchishvili pays special attention to the statement of Appian, according to which Aristarchus will appoint the victorious Gnaeus Pompey as the ruler of Colchis. This reference is corroborated not only by

narrative sources but also by material material, here we clearly mean the silver drachma minted by Aristarchus Colchis.

Another ancient Greek historian whose work is of great importance for the study of Roman-Georgian relations is Dion Cassius Kokeianus. Dion Cassius was born in Nicaea (Bithynia) to a family of eminent officials. Dion Cassius's father was first the ruler of Dalmatia and Cilicia, and later held a number of official positions. Cassius himself served in high official positions. First he was praetor and then consul. Dion Cassius is the author of 80 books entitled "History of Rome", which covers the period from the founding of Rome to the year AD. Before 229. Acad. Simon Kauhchishvili pointed out: "The dignity of Cassius's work is only that part of his ancient writings is written according to the writings of earlier historians, many of which have not reached us, and thus Cassius has preserved ancient sources. Only the last books describing the modern era of Cassius are original. From the works of ancient historians, Cassius took certain places and chapters in good faith, and shaped them artistically" (Kauhchishvili 1949: 205). These circumstances double the significance of the writings of Dion Cassius.

4.4 Study of Roman history in independent Georgia

(1991 to present)

The collapse of the Soviet Union was followed by the liberation of Georgian historical science from ideological dogmas. Georgian historians were given the opportunity to get directly acquainted with the scientific news that took place in the leading scientific circles of foreign countries in terms of studying the history of Rome. Scholars working in independent Georgia continued the path set during the Soviet period and even earlier in the study of Roman history in Georgian historical science, although it must be said that interest in a number of issues also waned. For example, the socio-economic issues of Roman history have disappeared from the interest of scientific study. Since the collapse of the Soviet Union, we have been able to find only one work on the socio-economic issues of Roman history, namely Kakhaber Surguladze's "Slavery in Ancient Rome." This is a small study, although it discusses many important issues: the issue of slavery in ancient ideology, the sources of slavery, and so on. The author discusses the famous revolts of slaves: the first and second revolts of the Sicilian slaves, the revolts of Aristonicus and Spartacus. It is noteworthy that K. Surguladze does not even link the Spartacus uprising to the context of the class struggle, as Soviet historiography did, but seeks to link the causes of the uprising to the context of the civil wars and the heavy fighting of the gladiators, which paints a clearer picture. One of the main provisions presented in the paper is the revision of Marxist doctrines. It should also be noted that the paper tangibly outlines the path taken by Roman slavery and slavery in Rome, and on which Soviet historians have often remained silent. To illustrate this point, we quote an extensive quote from Kakhaber Surguladze, in which it is clear that the situation of slavery in Rome was not exactly what Soviet historiography described it: More precisely, the emperor ransomed the slave from Mebaton and then tortured him. In 47, AD, under the law of Emperor Claudius, freedom was granted to slaves who didn't care for by their masters in the event of illness. The law of Petronius, in the 67, AD, forbade the enslavement of slaves to animals in public. In 121, AD, the emperor Hadrian forbade the slave to kill

the slave arbitrarily, or to sell him as a prostitute and a gladiator. He also amended the law restored by Emperor Augustus, which provided for the punishment of all slaves in the event of the murder of a lord. Antonius legalized a tradition in which, in the strictness of the law, a slave could defend himself in the temple, or by standing next to a statue of the emperor. Imp. Diocletian forbade the freeing of the free at all, while Imp. Constantine I equated the accidental killing of a slave with the murder of a free man "(Surguladze 2013b: 19-20). Thus even a glance at this clear factual material clearly shows that the social status of the slave was not as it was presented to him by Soviet historiography. We therefore fully agree with the author's conclusion: "... These facts contradict the Marxist view that slaves in ancient Rome formed the basis of the 'exploited class', which played a leading role in the class struggle. On the whole, slaves were only a small social support and they played an insignificant role in the class struggle "(Surguladze 2013b: 68).

This work rightly revised the Marxist doctrine established as the last instance of truth in Georgian Soviet historiography, which portrayed the history of Rome and the history of the Old World as a captive formation.

During the Soviet period, works on the religious field of Roman history were practically not created due to ideological considerations. After the collapse of the USSR, this topic gradually came to the attention of Georgian historians. In this regard, Prof. Mshvildadze deserves special mention. Marika Mshvildadze's work "Rome and Oriental Religions in A.D. I-III centuries." (Mshvildadze 2005). This study, which was the author's doctoral dissertation, discusses the attitude of the Roman Empire towards the Eastern cults and monotheistic religions that entered its entrails. The study is divided into three main parts. The first part deals with the entry of Eastern cults into Rome, while the other two parts deal with the monotheistic religions of Judaism and Christianity. The work is based on numerous narrative sources, archeological and epigraphic materials. It is on the basis of this extensive material that the Oriental cults prevalent in the Roman Empire are studied: the Egyptian, Anatolian, Syriac-Phoenician cults, the Aryan Mithras, and the two monotheistic religions. The paper defines their area of distribution and their role in the religious life of the Roman Empire. It should be noted that a certain place in the book is devoted to an overview of the religious situation in the Black Sea cities of Georgia, which were under Roman jurisdiction at that time. The work is largely a major acquisition for Georgian historiography, especially since it is the first study of the religious life of the Roman Empire in Georgian reality. However, there are issues whose refinement and perfection would further enrich the work, e.g., the study does not at all address the Roman pagan pantheon and religion themselves. In our opinion, a detailed discussion of this issue would also serve as a kind of introduction and put many issues in its place, which would make the book richer and more interesting in content.

An interesting historiographical work by Prof. Gran Kavtaria. The book "Greek and Roman Historians" (Greek and Roman Historians 1998), edited by Gran Kavtaria, reviews the biographies and major works of prominent historians of the Greco-Roman world; It tells the story of the role they played in immortalizing the ancient world. The paper was published as an auxiliary guide for university students. This book discusses almost all the prominent representatives of Roman historiography, as well as the literary heritage of two great Roman non-historians, Julius Caesar and Cicero. The works

of Cicero and Caesar, although not historians, are the source of the Gaul campaign and the ongoing Roman Civil War in independent Georgia. etc. These works are mainly compilation and their evaluation seems to be exaggerated by scientific measurements, they are intended for a wide range of readers and lack special scientific significance, however, such literature makes the history of Rome very popular among Georgian readers.

From these popular works we would like to draw your attention to the work of Giorgi Bukhnikashvili published in 2011 "History of Italy T. 1, Ancient Rome. " The author of the book is not a historian, he is a specialist in Italian and English, which he himself mentions in the introduction: "It should be taken into account that I am not a historian. My book, which puts the reader on trial, is a collection of historical sources selected and compiled from the works of various Italian authors. It is intended for a wide readership and therefore, I chose a lighter and more fun style of writing. To what extent I was able to do so is already up to the reader to decide, the book is bilingual. Reading this book in Italian will really help the language learner. History is first compiled in Italian and then translated into Georgian "(Bukhnikashvili 2011: 3). We will not say anything about the content of the book, although we still note that the book is schematic, does not discuss Roman culture and socio-economic issues at all. Criticism can not stand the terminological side of the paper. The author himself rebukes others for distorting the words of the Italian language, but ignores the tradition of Georgian reality, as well as the rules for pronouncing Latin names, and writes forms that can not be criticized, such as: Ottaviano Augusto, Tiberio, Adriano, Marco Te Etc. C. Bukhnikashvili does not follow the rules of Latin pronunciation at all and completely follows modern Italian, we consider it inadmissible to refer to ancient Roman figures in this way. The author writes that he is not a historian, though this indulgence cannot be. Even writing such popular papers requires more responsibility and a superficial approach is unacceptable.

Translated scientific and fictional literature has played an immeasurable role in popularizing the history of Rome in Georgia. Activities in this direction started in Georgia at the dawn of the last century. In 1906, under the auspices of the Society for the Promotion of Literacy among Georgians and the Historical-Ethnographic Society, two very important books were published: Paul Giro's book "Ancient History of the Romans", translated by V. Lortkipanidze, and Nikoloz Gventseldze translated "Kai Grakhi and his brother Tiber" from Russian.

During the Soviet period and in independent Georgia, many magnificent monuments of Latin literature were translated. Special mention should be made of Publius Virgilius Maro's "Aeneid", translated by Roman Miminoshvili. In independent Georgia, translation work has been relatively slow, but in 2017, a very interesting work by Sextius Julius Frontinus "Strategies" was published in Georgian, translated by young researchers Nika Khoperia and Levan Tavlalashvili. Recent scholarly translations include excerpts from Theodore Mozen's History of Rome, covering the eastern provinces. The mentioned parts were translated by Goderdzi Rukhadze.

In 2021, the reader saw the work of Giorgi Ugulava, a specialist in classical philology, "Political Motives in Roman Literature" (Ugulava 2021). This study discusses political motives in the fictional literature of the Late Republic and Early Principality period (I BC - I century BC). It shows how

Roman authors viewed the issues of state organization and what impact political and historical realities had on their work. The book reviews all the major authors of this era and covers all three major genres - epic, drama, lyric - allowing the interested reader to grasp the full picture of the development of Roman political thought.

Conclusion

As we have seen, the study of the history of Rome has come a long and difficult way in the Georgian reality. This whole path can be divided into several main periods:

1. The first period coincides with the era of early and developed feudalism, when Georgian historical writing is at the zenith of its development and it is quite actively interested in a number of issues of Roman history. It is true that the Georgian feudal state was often in a very difficult situation, but despite some difficulties, in the Georgian historical writings of pre-feudal and developed feudalism, there are still many echoes of antiquity, references from Roman history, literature, mythology, All this created fertile ground for the cultural-literary and philosophical prosperity that, under certain political and socio-economic conditions, has exploded in our country since the 11th century. From the middle of the 13th century onwards, the development of Georgian scientific thought and cultural ties with the West was delayed for a long time due to the constant attacks of the Muslim East. After the Ottomans captured Constantinople in 1453, this path of relations with Europe was finally dismantled.

2. The second important period should be considered the XVIII century, when Vakhushti Batonishvili appeared on the scene. From the 14th century to the 18th century, Georgian historical writing began to decline. The internal political and difficult external situation of the state, which was divided into kingdoms, obviously reflected in proportion to the development of historiography as well. Georgian historical writing of the XV-XVIII centuries was strongly influenced by Persia and was interrupted by the changes that took place in Europe at that time. Consequently, Georgian public opinion and historical writing of this period were less interested in antiquities, including the history of Rome, while the peaks of antiquity, including Roman culture, were rediscovered in Renaissance Europe. This situation changed in the XVIII century, in particular, in the era of Vakhtang VI, the continuation of "Kartlis Tskhovreba" was written, which can be considered as a new stage in Georgian historical science. It was in the XVIII century that Vakhushti Batonishvili, one of the most colorful figures of Georgian science, appeared on the scene, who in his epochal work "Description of the Kingdom of Georgia" repeatedly referred to the issues of Roman history. Vakhushti is well acquainted with the Roman Empire, as in naming every event in the history of Georgia he draws a parallel with the history of the world or the rule of any of the emperors of the Roman Empire. Roman pagan mythology finds a wide echo in the work of the famous Georgian encyclopedist Ioane Batonishvili "Kalmasoba" or "Joke". It should be noted that Ioane Batonishvili was the first to convey the history of Rome briefly, but at the same time he managed to do all this in the form of dialogue, which was not accidental, thus Ioane Batonishvili tried to simplify the study process for the reader.

He tried to provide the readers of that time with information about the key issues of Roman history in simple and understandable language, which the author successfully coped with.

The advanced Georgian intelligentsia of the XVIII and XIX centuries was introduced to the European and ancient heritage through Russia. For reasons independent of the Georgians, Russia built a bridge connecting Georgia with European culture and, through it, antiquity.

3. The third and one of the most important epochs in the study of the Roman world is the XIX century. Historians of this time are endowed with advanced European ideas and actively use them in scientific research. If the interest in the Roman world before the nineteenth century was largely episodic, nineteenth-century historiography has already systematically approached the issues of Roman history, and most importantly, it is from this period that scientific research on relations between Rome and Georgia begins. Georgian historical sources and chronicles, but also historical works written in Greek and Latin. The works of Sulkhan Baratashvili are especially distinguished in this direction. Sulkhan Baratashvili in his work "History of Georgia", while talking about the past of our country, explains well the international context that is needed for discussion and conclusion. Although there are rumors in some places, this does not overshadow the significance of the works themselves, especially since Sulkhan Baratashvili wrote all this in the first half of the nineteenth century.

4. The study of the history of Rome has reached its zenith in the Georgian reality in the twentieth century, although we consider the turn of the whole twentieth century in one period to be unjustified. In the historiography of the twentieth century studying the history of Rome, a short but very fruitful period should be singled out, namely the Democratic Republic of Georgia of 1918-1921. This is one of the most important periods of our country's past, which the famous Georgian emigrant writer and journalist Karlo Inasaridze called the "Little Golden Age of Georgia" (Inasaridze 1984). In the Democratic Republic of Georgia, the construction of a national school was given a wide boost. This period is rightly described by Georgian scholars as the "Resurrection of the Georgian School from the Dead." (Sakvarelidze 1992: 101) The publication of textbooks in Roman history by Dimitri Uznadze and Alexander Tsereteli was part of the construction of this national school. The Roman history textbooks authored by Dimitri Uznadze and Alexander Tsereteli were a qualitative novelty for the Georgian pedagogical and historical science of that time. These textbooks clearly showed the benevolent influence of the European historiographical schools, especially the German and Russian schools. This important era ended with the Soviet Union of Georgia in 1921 and the path of development of Georgian historical science changed dramatically.

5. 5. For the whole 70 years of historical science since 1921, it found itself in ideological traps, although it was during this period that it can be said that the Georgian Scientific School for the Study of Roman History was established. The establishment of the first Georgian university under the leadership of Ivane Jvakhishvili in 1918, and later the establishment of the Academy of Sciences, played an immeasurable role in the establishment of this scientific school. Three main areas of scientific interest in Georgian historiography of the Soviet period can be distinguished: 1. Socio-economic issues of Roman history, especially the issue of slavery and slavery in Rome, which was

rarely or rarely overlooked by scholars of the time. It is clear that the authors' interest in these issues, in addition to their subjective factors, was facilitated by the fact that the principle of historical materialism and Marxist doctrine prevailing in the Soviet Union considered the struggle between classes and the economic factor as the driving force of history. That is why many Georgian historians became interested in these issues and dedicated their research to them; 2. In addition to socio-economic issues, the Georgian Scientific School also actively studied purely empirical issues. Special mention should be made of the works which discuss the information about the Georgian kingdoms and Georgian tribes preserved in Latin and ancient Greek sources, as well as the works concerning the relations between the Georgian kingdoms and the Roman Empire; 3. Georgian historians also actively worked on issues of Roman political history, Roman culture and historiography, and were able to bring a number of innovations into the Georgian reality. The Georgian Scientific School has also done a great job in popularizing the history of Rome. Georgian historians have published a number of popular scientific works, which were intended for a wide range of readers. Also noteworthy is the fact that during the Soviet period, Prof. The first university textbook in the history of Rome was published by Alexander Tsereteli.

During the Soviet period, the Georgian Scientific School for the Study of Roman History did a great job. Georgian historiography, despite its strong ideological dogmas, still managed, for the most part, to study a number of topical issues in Roman history with the right accents and categories, especially the relations between Rome and the Georgian kingdoms. After the collapse of the USSR, unfortunately, it should be noted that the Georgian school of science has experienced a setback in some areas, especially in the study of socio-economic issues of Roman history, although there are also completely new areas of research.

6. After the collapse of the Soviet Union, Georgian historical science was freed from ideological dogmas. It is true that so far progress in the study of Roman history in Georgian historiography has been slow, but the first serious steps have already been taken, for example, revising a number of Marxist theories that were considered the last resort of truth. At the same time, the interest in Georgian-Roman relations did not slow down in modern Georgian historiography, the translation of Latin literary works continued. All this still looks quite solid, at the same time modern Georgian historical science is actively trying to refine and perfect all this.

Bibliography

Books:

1. **Aleqshvili 1953:** M. Aleqshvili, that is what history says, Sablitgami, Tb., 1953;
2. **Aleqshvili 1947:** M. Aleqshvili, Athenes Slavery Democracy, Publication of Stalin Tbilisi State University, Tb., 1947;
3. **Aleqshvili 1961:** M. Aleqshvili, Gaius Julius Caesar, “Nakaduli” Publishing, Tb., 1971;
4. **Aleqshvili 1971:** M. Aleqshvili, Slavery in Ancient Countries, Tbilisi University Publishing, Tb., 1971;
5. **Aleqshvili 1974:** M. Aleqshvili, Slavery and Slaveholding Ideology in the Ancient World, “Ganatileba” Publishing, Tb., 1974;
6. **Appian 1959:** Appian, History of the Mithridates Wars, Translated into Georgian, attached introduction and contents by T. Kauhchishvili, “Sabtchota Sakartvelo” State Publishing, 1959;
7. **Asatiani 1996:** V. Asatiani, Ancient and Byzantine traditions in ancient Georgian literature, Tbilisi University Publishing, Tb., 1996;
8. **Asatiani 1987:** V. Asatiani, Antiquity in ancient Georgian literature, Tbilisi University Publishing, Tb., 1987;
9. **Asatiani 2021:** V. Asatiani, Ancient culture (Byzantium and Georgia), Program “Logos”, Tb., 2021;
10. **Akhmeteli, Lortkifanidze 2019:** N. Akhmeteli, B. Lortkifanidze, History 7 students book, “Diogene” Publishing, Tb., 2019;
11. **Baramidze 1968:** Arch. Baramidze, again for the explanation of one place in the works of Leonti Mroveli, Georgian historiography I, “Metsniereba” Publishing, Tb., 1968;
12. **Baratashvili 1895a:** S. Baratashvili, History of Georgia, notebook I, old history of Georgia, Kut., 1895;

13. **Baratashvili 1895b:** S. Baratashvili, History of Georgia, notebook II, history of the middle ages of Georgia, Kut., 1895;
14. **Basiladze 2013:** N. Basiladze, History of Georgian pedagogy, "Lazare+" Publishing, Ba., 2013;
15. **Batonishvili 1885:** V. Batonishvili, History of Georgia, Explained and supplemented with newly acquired archaeological and historical information By D. Z. Bakradze. Part One, Tf., 1885;
16. **Batonishvili 1973:** Life of Kartli, volume IV, Batonishvili Vakhushti, Description of the Kingdom of Georgia, the text established according to all major manuscripts By S. Kauhchishvili. State Publishing "Sabtchota Sakartvelo", Tb., 1973;
17. **Batonishvili 1848:** T. Batonishvili, History from the beginning of Iveria, that is, of Georgia, which is entirely Georgian / created by Teimuraz, son of King George XIII of the Georgia. At the Printing House Academy, Pet., 1848;
18. **Batonishvili 1990:** Ioane Batonishvili, Khumarstslava, Book I, Tbilisi, "Merani", 1990;
19. **Batonishvili 1991:** Ioane Batonishvili, Khumarstsvava, Book II, Tbilisi, "Merani", 1991;
20. **Greek and Roman Historians 1998:** Greek and Roman historians, Editor Grani Kavtaria, Tbilisi University Publishing, Tb., 1998;
21. **Bukhnikashvili 2011:** G. Bukhnikashvili, History of Italy Ancient Rome, Volume 1, "Tamarioni" Publishing, Tb., 2011;
22. **Gabashvili 1969:** V. Gabashvili, Vakhushti Bagrationi, Life of Famous People, "Nakaduli" Publishing, Tb., 1969;
23. **Gamrekeli 2004:** G. Gamrekeli, Ammianus Marcellinus as historian and a political thinker, an abstract for the degree of Doctor of History, Tb., 2004;
24. **Gamkrelidze, Gelashvili 2000:** L. Gamkrelidze, M. Gelashvili, A collection of independent works, assignments and tests in the history of the Old World, for VI graders, Tb., 2000;
25. **Gogebashvili 1990:** I. Gogebashvili, Selected Essays, Volume II, "Ganatleba" Publishing, Tb., 1990;
26. **Gogolashvili 1968:** R. Gogolashvili, to study some of the issues of ancient slavery, TSU works, volume 127, Tb., 1968;

27. **Gogolashvili 1983:** R. Gogolashvili, on some issues of Eastern and ancient slavery, TSU works, volume 243, Tb., 1983;
28. **Gogolashvili 1981:** R. Gogolashvili, Freed slaves (libertines), Tbilisi University Publishing, Tb., 1981;
29. **Gogolashvili 1960:** R. Gogolashvili, the liberation of slaves in ancient Rome as a socio-economic event. TSU works volume 87, Tb., 1960;
30. **Gogolashvili 1958:** R. Gogolashvili, the issue of slavery at the beginning of the Roman Empire, TSU works volume 69, Tb., 1958;
31. **Gozalishvili 1998:** G. Gozalishvili, Tacitus, in the book: Greek and Roman Historians, Editor Grani Kavtaria, Tbilisi University Publishing, Tb., 1998;
32. **Gorgadze 1957:** Al. Gorgadze, History Teaching Methodology, Scientific-Methodological Cabinet Publishing, Tb., 1957;
33. **Gorgadze 1920:** S. Gorgadze, Old History of Georgia, Kut., 1920;
34. **Gordeziani 2007:** R. Gordeziani, Mediterranean-Georgian relations volume III, Etrscan, "Logos" Publishing, Tb., 2007;
35. **Gordeziani 1999:** L. Gordeziani, B – Linear texts DO-E-RO in the context of the social history of the Old Worlds, "Logos" Publishing, Tb., 1999;
36. **Cassius 1966:** Dion Cassius's notes on Georgia, Greek text with Georgian translation and introduction and comments by Nodar Lomouri, "Metsniereba" Publishing, Tb., 1966;
37. **Dundua 2008:** T. Dundua, Mithridates Jr. – Was he an ally of Rome?, "Universali" Publishing, Tb., 2008;
38. **Dundua 2006:** T. Dundua, Roman money in Georgia, "Meridiani" Publishing, Tb., 2006;
39. **Vakhushti 1885:** Vakhushti, History of Georgia, Explained and supplemented with newly acquired archaeological and historical information by D. Z. Bakradze. Part One, Tf., 1885;
40. **Vardosanidze, Chimakadze, Ckitishvili 1999:** S. Vardosanidze, Z. Chimakadze, E. Ckitishvili, "Methodology of Teaching History," Tbilisi State Pedagogical University, Tb., 1999;
41. **Zinovievi 1950:** M. Zinovievi, Methodology of teaching history in high school, Scientific-Methodological Cabinet Publishing, Tb., 1950;

42. **Targamadze 2019:** Z. Targamadze, Self-awareness of Georgians, historical aspects, XVII century, “Meridiani” Publishing, Tb., 2019;
43. **Tvaliashvili, Chikvaidze 1995a:** K. Tvaliashvili, C. Chikvaidze, Ancient World History, Plot I Ancient East and Ancient Greece, “Meridiani” Publishing, Tb., 1995;
44. **Tvaliashvili, Chikvaidze 1995b:** K. Tvaliashvili, C. Chikvaidze, Ancient World History, II Plot Ancient Greece and Ancient Rome, “Meridiani” Publishing, Tb., 1995;
45. **Todua 2008:** T. Todua, Old Colchis and the outside world, Tbilisi University Publishing, Tb., 2008;
46. **Inasaridze 1984:** K. Inasaridze, little “Golden Age”: Democratic Republic of Georgia, printed on a typewriter, Munich, 1984;
47. **Kovaliovi 1954:** S. Kovaliovi, “History of Ancient World”, State Publishing, Tb., 1954;
48. **Korovkini 1958:** F. korovkini, “History of Ancient World”, “Ganatleba” Publishing, Tb., 1958;
49. **Lortkifanidze 1989:** M. Lortkifanidze, What is life of Kartli, Tbilisi University Publishing, Tb., 1989;
50. **Marx, Engels 1954:** K. Marx, F. Engels, Manifesto of the Communist Party, State Publishing, Tb., 1954;
51. **Marx 1952:** K. Marx, Precursor forms of capitalist production, State Publishing, Tb., 1952;
52. **Mashkin 1951:** N. Mashkin, History of the Roman Empire: Special Course: Methodological Manual, Scientific-Methodological Cabinet Publishing, Tb., 1951 (translation by I. Peradze, editor M. Aleksishvili);
53. **Meskhia 1939:** Sh. Meskhia, Life and work of Teimuraz Batonishvili, Materials for the History of Georgia and the Caucasus, Volume I, Tb., 1939;
54. **Modebadze 2002:** M. Modebadze, Ancient World History, grade VI auxiliary textbook, Publishing House “Biznes-Kurieri”, Tb., 2002;
55. **Mshvildadze 2005:** M. Mshvildadze, Rome and Eastern Religions in AD I – III centuries, “Ena da kultura” Publishing, Tb., 2005;

56. **Mshvildadze 1997:** M. Mshvildadze, Ships related to the XV Roman Legion from the town of Bichvinta, in the collection: Issues of Cultural History III, Tb., 1997;
57. **Nadiradze 2012:** K. Nadiradze, Georgian Historiography, “Universali” Publishing, Tb., 2012;
58. **Nikolsky 1934:** N. Nikolsky, “Pre-Class, Society, Ancient East, Ancient Country,” Tf., 1934;
59. **Nishnianidze 1987:** O. Nishnianidze, Ancient world in Georgian Medieval Historiography (V – XIV centuries), dissertation for the degree of Candidate of History. Tb., 1987;
60. **Plutarch 1975:** Plutarch, Selected parallel biographies, I, “Sabtchota Sakartvelo” Publishing, Tb., 1975;
61. **Greek and Roman... 1937:** Greek and Roman History Program: Historical Faculties of Universities and Pedagogical Institutes, “Sakhunti” Publishing, Tb., 1937;
62. **Greek and Roman... 1939:** Greek and Roman History Program, “Sakhunti” Publishing, Tb., 1939;
63. **Social science at school 1924:** “Social Science at School.” Editors: A. Efremin and Vad. Smushkov, Publication of the House of Education Workers of Georgia, Tb., 1924;
64. **Sanikidze 1989:** L. Sanikidze, Caesarea, Tbilisi University Publishing, Tb., 1989;
65. **Sanikidze 1976:** L. Sanikidze, Wand of the Devil, Tbilisi University Publishing, Tb., 1976;
66. **Sanikidze 1970a:** L. Sanikidze, Marius and Sulla (Roman Chronicles), “Nakaduli” Publishing, Tb., 1970;
67. **Sainikide 1970:** L. Sanikidze, Late Roman republic, “Ganatileba” Publishing, Tb., 1970;
68. **Sanikidze 1984:** L. Sanikidze, Roman Empire, Tbilisi University Publishing, Tb., 1984;
69. **Essays of the Georgian History 1970:** Essays of the Georgian History, volume I, “Sabtchota Sakartvelo” Publishing, Tb., 1970;
70. **Kings of Georgia 2007:** Kings of Georgia, Editors: Mariam Lortkifanidze, Roin Metreveli, “Nekeri” Publishing, 2007;
71. **Sakvarelidze 1992:** G. Sakvarelidze, Resurrection of the Georgian School (1918 – 1921), Tbilisi University Publishing, Tb., 1992;

72. **Sergeev 1940:** V. Sergeev, Essays of the Ancient Rome, Stalin State University Publishing, Part 1, Tb., 1940;
73. **Sergeev 1941:** V. Sergeev, Essays of the Ancient Rome, Stalin State University Publishing, Part 2, Tb., 1941;
74. **Surguladze 2013a:** K. Surguladze, Source history and historiography ancient Roman history. "Universali" Publishing. Tb., 2013;
75. **Surguladze 2019:** K. Surguladze, Ancient Rome, volume I, Batumi Shota Rustaveli State University Publishing House, Batumi, 2019;
76. **Surguladze 2013b:** K. Surguladze, Slavery in Ancient Rome, "Universali" Publishing, Tb., 2013;
77. **Surguladze 1989:** K. Surguladze, Cicero and the Asian politics of Rome, "Sabtchota Adjara", Ba., 1989;
78. **Surguladze, Gamkrelidze, Kiknadze, Pataridze, Kereselidze 2019:** M. Surguladze, G. Gamkrelidze, Z. Kiknadze, L. Pataridze, L. Kereselidze, History 7 students book, "Logos Presi" Publishing, Tb., 2019;
79. **Information About Georgia by Tacitus 1973:** Information about Georgia by Tacitus, Latin Text with Georgian translation introductory essay and comments published by Aleksandre Gamkrelidze, "Metsniereba" Publishing, Tb., 1973;
80. **Ugulava 2021:** G. Ugulava, Political motives in Roman literature, "Logos" Publishing, Tb., 2021;
81. **Uznadze 1920:** D. Uznadze, Ancient History Systematic Course book II history of Rome, Publication of the Literacy Society, Tf., 1920;
82. **Phiphia 2006:** K. Phiphia, the crisis of the Roman world and the eastern Black Sea coast (AD III century), TSU's Sokhumi branch Publishing, 2006;
83. **Phiphia 2005:** K. Phiphia, Rome and eastern black sea coast I – II centuries. "Universali" Publishing, Tb., 2005;
84. **Flavius Arrianus 1961:** Flavius Arrianus, Journey around the Black Sea, translation, research comments and map by N. Kechaghmadze, Publishing of the academy of sciences of the Georgian SSR, Tb., 1961;

85. **Kavtaria 2016:** G. Kavtaria, History of Rome, volume I, TSU Publishing, Tb., 2016;
86. **Kavtaria 2020:** G. Kavtaria, History of Rome, volume II, TSU Publishing, Tb., 2020;
87. **Kavtaria 2018:** G. Kavtaria, Pharnavazi, “Palitra L” Publishing, 2018;
88. **Kavtaria 1990:** G. Kavtaria, Grakhus Brothers, Tbilisi University Publishing, Tb., 1990;
89. **Conversion of Kartli 2009:** Conversion of Kartli, Text translated into new Georgian language and old versions edited by Elguja Giunashvili, comments by Vakhtang Goiladze, “Universali” Publishing, Tb., 2009;
90. **Life of Kartli 1955:** Life of Kartli, volume I, the text is established according to all major manuscripts by S. Kauhchishvili. Sakhelgami, Tb., 1955;
91. **Life of Kartli 1959:** Life of Kartli, volume II, the text is established according to all major manuscripts by S. Kauhchishvili, Sakhelgami, Tb., 1959;
92. **Life of Kartli 1973:** Life of Kartli, volume IV, Batonishvili Vakhushti, description of the Georgian Kingdom, the text is established according to all major manuscripts by S. Kauhchishvili. State University Publishing House “Sabtchota Sakartvelo”, Tb., 1973;
93. **Life of Kartli 2012a:** Life of Kartli, volume I, “Sulakauri” Publishing, Tb., 2012;
94. **Life of Kartli 2012b:** Life of Kartli, volume II, “Sulakauri” Publishing, Tb., 2012;
95. **Life of Kartli 2012c:** Life of Kartli, volume III, “Sulakauri” Publishing, Tb., 2012;
96. **Kauhchishvili 1949:** T. Kauhchishvili, Geography of Strabo, Publishing House of the Georgian SSR Academy of Science, Tb., 1957;
97. **Kauhchishvili 1949:** S. Kauhchishvili, History of Ancient Greek Literature, volume II, Tbilisi University Publishing, Tb., 1949;
98. **Kauhchishvili 1976:** T. Kauhchishvili, Ancient World in Georgian Historiography, Jubilee Collection dedicated to the 100th of the birth of Ivane Javakhishvili, “Metsniereba” Publishing, Tb., 1976;
99. **Tsereteli 1959:** A. Tsereteli, Marcus Tullius Cicero: An overview of Life and Political Activity, Tbilisi University Publishing, Tb., 1959;
100. **Tsereteli 1918:** A. Tsereteli, World History, Part 1, Elementary course. History of ancient times. “Education Partnership” Publishing, Kut., 1918;

101. **Tsereteli 1920:** A. Tsereteli, History of ancient times, Georgian print partnership edition, Tbilisi, 1920;
102. **Tsereteli 1957:** A. Tsereteli, Ancient Rome volume I, Tbilisi University Publishing, Tbilisi, 1957;
103. **Tsereteli 1992:** A. Tsereteli, History of ancient Rome, Tbilisi University Publishing, Tbilisi, 1992;
104. **Sharadze 1972:** G. Sharadze, Teimuraz Bagrationi, life, "Metsniereba" Publishing, Tbilisi, 1972;
105. **Mishulin 1942:** "History of Ancient World," Editor: professor A. V. Mishulin, State Publishing House, Tbilisi, 1942;
106. **Shestakov, Volobuev 1979:** History of the Old World in Artistic Faces, A. V. Shestakov, O. V. Volobuev, "Ganatileba" Publishing, Tbilisi, 1979;
107. **Javakhishvili 1979:** I. Javakhishvili, Essays in twelve volumes, volume I, Tbilisi University Publishing, Tbilisi, 1979;
108. **Javakhishvili 1977:** I. Javakhishvili, The purpose of history, sources and methods before and now, essays in twelve volumes, volume VIII, Tbilisi University Publishing, Tbilisi, 1977;
109. **Javakhishvili 1951:** I. Javakhishvili, History of the Georgian nation book 1, Stalin Tbilisi State University Publishing, Tbilisi, 1951;
110. **Janashia 1988:** S. Janashia, Historical geography of the Black Sea coast, essays, volume VI, Georgian SSR Academy of Sciences Publishing, Tbilisi, 1988;
111. **Janelidze 2005:** O. Janelidze, History of Georgia, XIX century, Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Tbilisi, 2005;
112. **Tchanturia, Kadagidze, Melikadze 2020:** G. Tchanturia, M. Kadagidze, G. Melikadze, History of the school education in years 1990 – 2020, "Kolori" Printing house, Tbilisi, 2020;
113. **Gogolashvili 1959:** R. Gogolashvili, On the issue about freeing the slaves in ancient Rome, an abstract for the degree of Doctor of History, Tbilisi State University Publishing, Tbilisi, 1959;

114. **Wallon 1941:** A. Wallon, History of slavery in the ancient world, OGIZ GOSPOLITIZDAT, M., 1941;
115. **Inadze 1953:** M. Inadze, on the history of Georgia in the ancient period (Flavius Arrian and his information about Georgia), abstract by an author, TGU Publishing, Tb., 1953;
116. **Kuftin 1949:** B. Kuftin, Materials for the archeology of Kolkhidi volume 1, "Tekhnika da Shroma" Publishing, Tb., 1949;
117. **Lomouri 1981:** N. Yu. Lomouri, Georgian-Roman Relations. Part 1, Political Relations, Tbil Publishing, Tb., 1981;
118. **Melikishvili 1959:** G. Melikishvili, On the history of ancient Georgia, Georgian SSR Academy of Sciences Publishing, Tb., 1959;
119. **Fero 2010:** M. Fero, "How the story is told to children around the world," translated from French by E. I. Lebedeva, "Knizhni Klub 36.6" M., 2010;
120. **Shtaerman 1964:** E. Shtaerman, the heyday of slaveholding relations in the Roman Republic, "Nauka" M., 1964;

Periodicals:

121. **Ammian Marcelline and his... 1961:** Ammian Marcelline and his reports about Georgia, Georgica information of Byzantine writers about Georgia volume I, the texts published with Georgian translation and explanations by Al. Gamkrelidze and Sim. Kauhchashvili, Tb., 1961, Pg. 75 – 165;
122. **Baramidze 1971:** A. Baramidze, Georgian SSR Academy of Science's "Matsne". History, Archeology, Ethnography and Art History Edition. 1971, №4;
123. **Giorgadze 1953:** G. Giorgadze, that is what history says, "Drosha" Magazine №12, 1953;
124. **Gordeziani 2013:** R. Gordeziani, Ancient Rome and Us, My World, 2013, №2, Pg. 70 – 77;

125. **Dundua 1974:** G. Dundua, Was the coin minted in the Vani? "Matsne" History, Archeology, Ethnography and Art History Edition №2, 1974, Pg. 146 – 157;
126. **Dundua 2009:** T. Dundua, Portrait of Gnaeus Pompey and Georgian Numismatics, Caucasus-Middle East Collection XIII, 2009;
127. **Zardalishvili 1953:** G. Zardalishvili, that is what History says, "Komunisti" Newspaper, 19th of September, 1953;
128. **Ingorokva 1939:** P. Ingorokva, The short summary of History of the Georgian Literature, "Mnatobi" Magazine, №10-11, Tb., 1939;
129. **Kavkazi 1861:** "Kavkazi" Newspaper, 1961, №53-70;
130. **Kalandadze 2017:** M. Kalandadze, the first national school textbooks of world history, annals published in the Republic of Sovereign Georgia in 1918 – 1921, "Universali" Publishing, Tb., 2017, Pg. 214-230;
131. **Kekelidze 1944:** K. Kekelidze, Antiquities in ancient Georgian literature, Institute of academician N. Mari language, history and material culture, "Moambe" volume XIV, 1944;
132. **Lomouri, Gogolashvili 1980:** N. Lomouri, R. Gogolashvili, historian, researcher (Due to the 70th anniversary of Professor M. Aleksishvili), "Komunisti" Newspaper, 29th of March, 1980;
133. **Lomouri, 1971:** N. Lomouri, Pompey's attack on Iberia, friend of the monument, 1971, №27-28, pg. 29-33;
134. **Melikishvili 1984:** N. Melikishvili, for the identity of Joseph Flavius, "Antiquities of the Jews" translator, Georgian SSR Academy of Science – "Matsne", language and literature series, Tb., 1984, №4, pg. 103-114;
135. **Nadiradze 1997:** G. Nadiradze, letters, "Mnatobi", 1997, №5;
136. **Nikolozishvili 2003:** N. Nikolozishvili, from Zabilon to Mirian, Klio, 2003, №17;
137. **Nishnianidze 1986:** O. Nishnianidze, Ancient world and Georgian medieval historiography (V-XIV centuries.), "Gantiadi", "Sabtchota Sakartvelo" Publishing, Kut., 1986, №5;

138. **Life of Georgia 1913:** Life of Georgia from 1469 to 1800 by Batonishvili Vakhushti, Tb., 1913;
139. **Surguladze 1990:** K. Surguladze, a historical epos, "Sabtchota Adjara", 28th of June, 1990;
140. **Kavtaradze 2009:** G. Kavtaradze, Aryan-Kartli issue, the institute of history and ethnology works IX, 2009;
141. **Kavtaria 2010a:** G. Kavtaria, Aristarchus of Colchis, "Sakartvelos Respublika" Newspaper, 2010, №57;
142. **Kavtaria 2010b:** G. Kavtaria, Olthacus of Colchis, "Sakartvelos Respublika" Newspaper, 2010, №52;
143. **Koranashvili 2020:** G. Koranashvili, on the occasion of the 130th anniversary of the birth of Professor Aleksandre Tsereteli, the mystic of the old world, "Literaturuli Sakartvelo" Newspaper, №1, Tb., 2020;
144. **Shvelidze 2013:** D. Shvelidze, the plotting movement of 1832 (and not the Conspiracy) Ivane Javakhishvili Tbilisi State University works, VII, Tb., 2013, pg. 247-260;
145. **Tsaishvili 1946:** S. Tsaishvili, Sul Khan Baratashvili, "Mnatobi", 1946, №8;
146. **Golenko 1974:** K. Golenko, Aristarchus of Colchis and his coins, Herald of Ancient History, №4, 1974;
147. **Lekvinadze 1967:** V. Lekvinadze, "Roman brick with stamp from Tsikhisdziri," Messages "AHGCCP" volume 45, №3, 1967, pg. 799;
148. **Sevastyanova 1950:** O. I. Sevastyanova Appian and his "Roman History", "ВДИ" Newspaper, №2, 1950;

Internet Resources:

1. The tenth persecution of Christians - martlmadidebloba.ge/eklesiis_istoria_31.html
2. Last certified 10.07.2021; Biography of Vakhushti Batonishvili - <http://www.nplg.gov.ge/bios/ka/00007073/> Last certified 31.08.2021.

